

HETITI – ISTORIJA I CIVILIZACIJA

Boris Banjević

The Hittites were an Ancient Anatolian people who established an empire centered on Hattusa in north-central Anatolia around 1600 BC. This empire reached its height during the mid-14th century BC under Suppiluliuma I, when it encompassed an area that included most of Anatolia as well as parts of the northern Levant and Upper Mesopotamia. Between the 15th and 13th centuries BC the Hittite Empire came into conflict with the Egyptian Empire, Middle Assyrian Empire and the empire of the Mitanni for control of the Near East. The Assyrians eventually emerged as the dominant power and annexed much of the Hittite empire, while the remainder was sacked by Phrygian newcomers to the region. After c. 1180 BC, during the Bronze Age collapse, the Hittites splintered into several independent "Neo-Hittite" city-states, some of which survived until the 8th century BC before succumbing to the Neo-Assyrian Empire.

Hetiti su bili stari anadolski narod koji je osnovao carstvo sa centrom u Hattuši u severno-centralnoj Anadoliji oko 1600. pne. Ova imperija dostigla je svoj vrhunac sredinom 14. veka pne. pod Šupiluliumom I, kada je obuhvatala oblast koja je zauzimala najveći deo Anadolije, kao i delove severnog Levanta i Gornje Mesopotamije. Između 15. i 13. veka pne. hetitska

imperije došla je u sukob sa egipatskim carstvom, srednjim asirskim carstvom i carstvom Mitanni za kontrolu Bliskog istoka. Asirci su na kraju izašli kao dominantna sila i pripojili mnoge delove hetitskog carstva, dok su ostatak opljačkali frigijski novodošli narodi u regionu. Posle o. 1180. pne., tokom kolapsa bronzanog doba, Hetiti su se podelili u nekoliko nezavisnih novohetitskih gradova-država, od kojih su neke preživele do 8. veka pne. dok nisu podlegle Novoasirskom carstvu.

Hetitski jezik je bio poseban član anadolijske grane indoevropske porodice jezika, a zajedno povezan sa luvijским jezikom je najstariji istorijski potvrđen indo-evropski jezik. Hetiti su svoju zemlju nazivali Hatti. Konvencionalni naziv „Hetiti“ je zbog inicijalne identifikacije sa biblijskim Hetitima u arheologiji 19. veka. Uprkos njihovoj upotrebi imena Hatti za svoju osnovnu teritoriju, Hetite treba razlikovati od Hattijanaca, ranije grupe ljudi koji se doseljavaju u isti region (do početka 2. milenijuma pne.) i koji su govorili jezik koji nije povezan sa hetitskim jezikom, poznat kao hattijski koji je verovatno izolovan jezik, i možda je bio severno-kavkaski jezik.¹ Tokom 1920-ih godina, interesovanje za Hetite je povećano sa osnivanjem moderne Republike Turske i privuklo je pažnju arheologa kao što su Halet Çambel and Tahsin Özgüç, što je dovelo do dešifrovanje hetitskih hijeroglifa.

Istorija hetitske civilizacije uglavnom je poznata iz klinastih tekstova koji se nalaze u oblasti njihovog kraljevstva, i od diplomatske i komercijalne prepiske koja se može naći u raznim arhivama u Asiriji, Vavilonu, Egiptu i daljem Bliskom istoku, a čije dešifrovanje je bilo ključni događaj u istoriji indoevropske

¹ Ardzinba, V. „Some Notes on the Typological Affinity Between Hattian and Northwest Caucasian (Abkhazo-Adygian) Languages“. in: „*Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder*“, Budapest, 23.-25. April 1974. *Zusammenfassung der Vorträge (Assyriologica I)*, 1974, str. 10-15.

lingvistike. Hetitska vojska je uspešno koristila kočije, i mada pripadaju bronzanom dobu, Hetiti su preteče gvozdenog doba; razvoj i proizvodnju gvozdениh artefakata vidimo već u 18. veku pne. U ovom trenutku znamo za poklone „čoveka iz Burušande“ u obliku gvozdenog prestola i gvozdene palice kaneškom kralju Anitti zabeležene u *Anitta tekstu*.

Francuski naučnik Felix Marie Charles Texier okrio je hetitske ruševine 1834. godine, ali ih nije identifikovao kao Hetite. Prva arheološka evidencija o Hetitima pojavila se u staroj asirskoj koloniji Kültepe (stari Karum Kaneš) i sadržavala je podatke o trgovini između asirskih trgovaca i izvesne ‘zemlje Hatti’. Natpis u Boğazköy od naroda ‘iz Hattuše’ koji je otkrio William Wright 1884, bio je sličan hijeroglifskim natpisima koji su nađeni u Aleppu i Hamathu u severnoj Siriji. U 1887, arheološka istraživanja u Tell-el Amarni u Egiptu otkrila su diplomatsku korespondenciju između faraona Amenhotepa III i Ahnatonu. Dva pisma bila su iz ‘zemlje Heta’, i odnosila su se na istu zemlju koju su izvori iz Mesopotamije nazivali ‘zemlja Hatti’, napisana su standardnim akademskim klinastim pismom. Naučnici su mogli da ga pročitaju, ali ga nisu razumeli. Ubrzo zatim Archibald Sayce predložio je da su ‘zemlja Hatti’ i ‘zemlja Heta’ identične sa biblijskim Hetitima.

Za vreme iskopavanja u Boğazköy 1906. godine arheolog Hugo Winckler otkrio je 10000 tablica ispisanih akademskim klinastim pismom i istim nepoznatim jezikom pisama iz egipatske arhive čime je potvrdio identičnost naziva ‘Hatti’ i ‘Heta’. Pod upravom Nemačkog Arheološkog Instituta iskopavanja su nastavljena od 1907, sa prekidima u vreme svetskih ratova. Naselje Kültepe je istraživao profesor Tahsin Özgüç od 1948. do 2005. Mala istraživanja vršena su u okolini Hattuše uključujući kameno svetište Yazılıkaya koje sadrži mnogobrojne kamene reljefe koji oslikavaju portrete vladara i bogova Hetita.

Hetitski jezik

Hetiti su koristili mesopotamsko klinasto pismo. tj. semitsko-mesopotamski akadski jezik Asirije i Vavilona, diplomatski jezik toga vremena. Takođe su postoje i varijante jezika naroda hetitske konfederacije (npr. Luvijski, Lidijski, Karijski, Pidijski itd.). Hetitski jezik je jedan od 8 jezika anatolijske grupe jezika.

Jezik hetitskih tablica dešifrovao je češki naučnik Bedřich Hrozný (1879-1852), koji je 1915. objavio svoje rezultate u predavanju Bliskoistočnog društva u Berlinu. Njegova knjiga je štampana u Leipzigu 1917. pod naslovom: *Die Sprache der Hethiter: ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm: ein Entzifferungsversuch.*

Po njegovom mišljenju hetitski jezik pripada indoevropskoj porodici i bio je u bliskoj vezi sa italo-keltskim grupama. On je utvrdio da jezik ima fleksivni karakter tj. da se promene imenica i vremena izražavaju pomoću odgovarajućih završetaka, koji su veoma slični grčkim i latinskim završecima. Imenice u hetitskom jeziku imale su 9 padeža, ali se uglavnom koristilo 7. Nisu koristili rod imenice kao mi, muški i ženski već animacionu klasu, živo i neživo.

Religija Hetita

Hetiti su stvorili svoju državnu religiju. Zvanično, najviše obožavano božanstvo bila je boginja Sunca Arinna. Velikim brojem raznih božanstava vladao je nebeski bog Sunca (*nepišaš Ištanu*), čije su zlatne i srebrne statue sveštenici kupali odevali u čistu odeću i zabavljali se plesovima i pevanjem uz pratnju muzičkih instrumenata. Jedan od značajnih bogova bio je i bog poljoprivrede i plodnosti Telepinu sin boga neba Tešuba i boginje Arinniti, koji je poput Atisa, Ozirisa i Adonisa umirao na

jesen i vaskrsavao na proleće. Postojao je i veliki broj lokalnih bogova koji su slavljeni kao i hetitski, a neki strani bogovi kao mesopotamska boginja Ištar su potpuno asimilirani u hetitski panteon. Bogovi su pratili vladare koji su polazili u rat i štitili ih. To je uobičajena formula koju su hetitski kraljevi koristili pri opisu borbi sa neprijateljem. Najčešće se pominju Arinna i Tarhunna (bog oluje ili Tešub pozajmljen iz huritskog panteona).

Geografija hetitskog carstva

Centar hetitskog carstva bio je u zemlji koja je okruživala Hattušu i Nešu poznata pod nazivom ‘zemlja Hatti’ (URU *Ha-at-ti*). Pošto je Hattuša postala glavni grad carstva oblast koja je obuhvatala krivina reke Halys (het. Marassantiya, tur. Kizilirmak) postala je jezgro carstva. U hetitskim zakonima razlikovala se ‘ova strana reke’ i ‘ona strana reke’. Zapadno i južno od jezgra ležala je teritorija poznata kao Luwiya u najstarijim zapisima. Kasnije je taj termin zamenjen sa imenima Arzawa i Kizzuwatna sa uzdizanjem tih kraljevstava.² Bez obzira na to Hetiti su označavali jezik koji je potekao iz tih oblasti kao luvijski. Pre uzdizanja Kizzuwatne srce te teritorije bilo je u Kilikiji i Hetiti su ga nazivali Adaniya.³ Posle njihove pobune protiv Hetita u vreme vladavine Ammune, oni su uzeli ime Kizzuwatna i uspešno se proširili prema severo-zapadu obuhvatajući donje planine Anti-Taurus. Na severu su živeli planinski narod Kaski. Ka jugo-istoku je ležalo huritsko carstvo Mittani. U vreme svog vrhunca u vreme Mursilija II hetitsko carstvo se prostiralo od Arzawe na zapadu do Mittanija na istoku, preko većeg dela Kaska teritorije na severu, uključujući zemlju Azzi-Hayasa na

² Marangozis, J. *A Short Grammar of Hieroglyphic Luwian*, Lincom Europa, 2003.

³ Beal, R. H., “The History of Kizzuwatna and the Date of Šunaššura Treaty”, *Orientalia* 55, 1986, str. 424.

severo-istoku, i južno uključujući Kanaan sve do južne granice Libana (v. sliku).

Teritorija hetitskog carstva u periodu najveće rasprostranjenosti
od kraja 14-13 v. pne.

Ekonomija Hetita i pronalasci

Uspeh hetitske ekonomije se bazirao na poštenoj trgovini. U zamenu za lim prodavali su zlato, srebro i bakar isto kao i vunu i vunenu odeću. Bankarski sistem je omogućavao dostupnost kredita. Ovo je međutim vođeno humano, tako da ako npr. farmer zbog loše berbe nije mogao otplatiti zajam ponekad ga je poništio kralj.⁴ Macqeen tvrdi da je ono što je Anadoliju učinilo više od „kopnenog mosta“ između Evrope i Azije bilo njeno bogatstvo mineralnim resursima. Ova zemlja nije bila ni manje ni više plodnija od drugih regiona, ali njeni „resursi učinili su je zemljom bogatih mogućnosti što ju je učinilo primarnim centrom, između ostalog su to bile

⁴ Bryce, T. , *Life and Society in the Hittite World*, New York, Oxford University Press, 2002 (new ed. 2004), 28.

podzemne vode koje su služile povezivanju više značajnih područja.“⁵

Napori carstva u centru bili su paralelni naporima uz hetitske granice. Anali kraljeva Hetita govore o dugom nizu ratova. Ovi ratovi bili su uglavnom odbrambeni u 16. i 15. v. pne., ali više ekspanzionistički u 14. i 13. v.pne. Ekspanzionističke kampanje zahtevale su veće vojske i veće kretanje i dovele do logističkih problema, kao i značajnih gubitaka. Ovaj vojni napor, na koji su kralj i elita bili ponosni, imali su negativan uticaj na hetitsku ekonomiju i njeno stanovništvo. Unutrašnji ratovi Anadolije takođe su dovodili do deportacije anadolskog stanovništva u pokušaju da nadoknade prethodne gubitke u stanovništvu. Umesto opisivanja osvajanja i plena, izvori uvek naglašavaju broj ratnih zarobljenika (*NAM. RA*) koje je preuzeo kralj. Izvori stereotipno dodaju da su oni koje su vojnici uzeli bili bezbrojni (naime, nisu pobrojani od strane uprave i brojni po pojavi). Desetine hiljada zatvorenika je preuzeto sa osvojenih zemalja u zemlju Hetita. Ovo je služilo uglavnom za popunjavanje sve većeg smanjenja broja stanonika na selu. Međutim, u celini, ove deportacije su se kretale oko nedovoljnog broja ljudi, broja koji se dodatno smanjivao kroz konstantne ratove i ponovno naseljavanje ljudi na novim teritorijama.

Pronalazak gvozdеног оруђа je jedan od najvažnijih događaja u hetitskoj istoriji. Gvožđe se nije koristilo oduvek za ratovanje jer drevne populacije ljudi nisu umele da prerađuju železnu rudu da bi je pretvorili u oružje. Ovaj pronalazak se pripisuje Hetitima koji su prvi napravili oružje i oklop od gvožđa.

Da bi shvatili značaj ovog pronalaska moramo se vratiti u bronzano doba koje je prethodilo gvozdenom. Ovo doba je nazvano po tome što je bronza korišćena za oružje, alate i oklope. Bronza je legura bakra i lima koji je dobijan uvozom. Izrada

⁵ Macqueen, J.G., *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*, (rev. ed.), London. Thames and Hudson, 1986.

zahteva određenu veštinu, ali ne kao kod gvozdеног rada, jer se bronza može udarati i hladna i formirati u nešto bez zagrevanja metala.

U gvozdenom dobu upotreba gvožđa napravila je velike promene u ratovanju. Hetiti su bili rođeni metalurzi i narod koji je proučio osobine i sastav metala, a imali su gvozdene rudnike blizu Crnog Mora na severu carstva. Otkrili su čvrstoću gvožđa i kako od njega napraviti oružje i oklop. Umesto da koriste jaku vatru da bi istopili gvožđe oni su koristili ugalj koji je dodavao ugljenik u gvožđe čineći ga još čvršćim. Nakon kovanja u ravne pločice ili oblik koristili su ranije nepoznatu tehniku i stavljali gvožđe u vatru kako bi omekšali metal, a zatim ga oblikovali čekićem. Ne samo da su ove alatke bile čvršće i oštrice oštrije kao rezultat udaranja čekićem već je gvožđe bilo jeftinije, tako da su Hetiti mogli snabdevati vojsku oružjem sa manje troškova i podstakli su svoju ekonomiju trgovinom s okolnim narodima koji nisu znali obradu sa gvožđem. U prvo vreme ovo je bila tajna (od 15. v. pne.) jer je ostali deo sveta još bio u bronzanом dobu do kraja 12. v.pne. i nije znao za gvozdeno oružje čime su Hetiti bili premoćni u ratovanju.

Jedno od otkrića Hetita su bile usavršene ratne dvokolice. Hetiti su dobro poznavali veštinu uzgajanja konja zahvaljujući jednom uzgajivaču Kikuliju iz zemlje Mitani koja se graničila sa Hetitima. Konji su retko korišćeni za jahanje a češće za vuču dvokolica. Za razliku od teških egipatskih dvokolica čiji su točkovi bili punjeni i vukli sui h magarci ili volovi, hetiti su imali lake dvokolice sa žbicama koje su odnosile pobedu nad neprijateljem. To se najbolje videlo u bici kod Kadeša 1275. pne. Kada su Hetiti porazili Egipćane.

Istorija

Poreklo

Generalno se smatra da su Hetiti došli u Anadoliju neko vreme pre 2000. pne. Dok je njihova prethodna lokacija i dalje predmet rasprave, među naučnicima se raspravljalo više od stoleća da su Kurgan kulture iz Pontske stepe, današnje Ukrajine, oko Azovskog mora govorile jednim indoevropskim jezikom za vreme trećeg i četvrtog milenija pne.⁶ Dolazak Hetita u Anadoliju u Bronzanom dobu bio jedan superstratum nametnut autohtonoj kulturi (u ovom slučaju nad prethodno postojećim Hattijcima i Huritima), bilo pomoću osvajanja bilo postepenom asimilacijom.^{7,8} Arheološkim terminima, odnosi Hetita sa Ezero kulturom na Balkanu i Majkop kulturom Kavkaza razmotreni su u okviru migracija.⁹ Indoevropski element uspostavlja Hetitsku kulturu kao nametnutu u Anadoliji u naučnom svetu (osim mišljenja Colina Renfrewa,^{10,11} čija anadolijska hipoteza pretpostavlja da su Indoevropljani autohtoni u Anadoliji i nedavno, Quentin Atkinson¹²). Prema Anthoniju, stepski stočari, arhaični

⁶ Mallory, J. P., Adams, D. Q., *Encyclopedia of Indo-European culture*. Taylor and Francis. 1997, str. 4–6.

⁷ Puhvel, J., „Anatolian: Autochthon or Interloper“. *Journal of Indo-European Studies*. **22** (3 & 4), 1994, str. 251–264.

⁸ Steiner, G., „The Immigration of the First Indo-Europeans into Anatolia Reconsidered“. *Journal of Indo-European Studies*. **18** (1 & 2), 1990, str. 185–214.

⁹ Mallory, J., *In Search of the Indo-Europeans*, New York: Thames and Hudson, 1989.

¹⁰ Renfrew, C., „Time Depth, Convergence Theory, and Innovation in Proto-Indo-European: ‘Old Europe’ as a PIE Linguistic Area“, *Journal of Indo-European Studies*, 27(3&4), 1999, str. 257–294.

¹¹ Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, Cambridge University Press, 1987.

¹² Atkinson, Q. et. al., „Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family“, *Science* 337(6097), 2014, str. 957–960.

proto-indoevropski narod, širi se u donjem Podunavlju oko 4200-4000 pne., ili izaziva ili preuzima prednost od kolapsa stare Evrope.¹³ Takođe njihovi jezici „verovatno uključuju arhaične Proto-Indoevropske dijalekte vrste delimično očuvane kasnije u anadolskom dijalektu.“¹⁴ Prema Anthoniju njihovi potomci kasnije prelaze u Anadoliju u nepoznato vreme, ali možda već 3.000 pne.¹⁵ Prema J. P. Malloriju verovatno je da su Anadolci stigli na Bliski Istok sa severa, bilo preko Balkana bilo Kavkaza u 3. milenijumu pne.¹⁶ Prema Parpoli, pojava indoevropskih naroda iz Evrope u Anadoliji, i pojava Hetita, odnosi se na kasnije migracije proto-indo-evropskih govornika iz Lamna kulture u dunavsku dolinu o. 2800 pne.,^{17,18} što je u skladu sa pretpostavkom da je anadolijski indo-evropski jezik uveden u Anadoliju negde u trećem milenijumu pne.¹⁹ Njihovo kretanje u regionu možda je izazvalo masovne migracije na Bliskom istoku negde oko 1900. pne. Dominantni urođenici u centralnoj Anadoliji u to vreme bili Huriti i Hattijski koji su govorili ne-indoevropski jezik (neki su tvrdili da je Hattijski bio južno-kavkaski jezik, ali njegova pripadnost ostaje neizvesna), dok je Hurrijski jezik bio izolovan jezik. Bilo je asirskih kolonija u regionu tokom starog asirskog carstva (2025-1750 pne.). Od semitskih Asiraca Gornje Mesopotamije Hetiti su usvojili kli-

¹³ Anthony, D. W., *The Horse the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, 2007, str. 133.

¹⁴ Anthony, D. W., op.cit, str. 229.

¹⁵ Anthony, D. W., op.cit. str. 262.

¹⁶ Malory, J. P., Adams, D. Q., *Encyclopedia of Indo-European Culture*, Taylor and Francis, 1997, str. 12-16.

¹⁷ Parpola, A., *The Roots of Hinduism. The Early Aryans and the Indus Civilization*, Oxford University Press, 2015, str. 37-38.

¹⁸ Anthony, D. W., op.cit. str.345, 361-367.

¹⁹ „Anatolian Languages“, Encyclopedia Britannica Online; <https://www.britannica.com/topic/Anatolian-languages>.

nastog pismo. Prošlo je dosta vremena pre nego što su Hetiti osnovali državu nakon raspada starog Asirskog carstva sredinom 18. veka pne., kao što je jasno iz nekih tekstova. Nekoliko vekova bile su odvojene hetitske grupe, obično usmerene ka različitim gradovima. U vreme starog asirskog kolonijalnog perioda postojala su kraljevstva Kaneš na jugu, Burušattum (Purušanda na het.) i Wahsusana južno od Kizil Irmaka.²⁰ Ali onda su jaki vladari sa njihovim centrom u Hattuši (moderni Boğazköy) uspeali da spoje te grupe zajedno i osvajanjem velikih delova centralne Anadolije da uspostave carstvo Hetita.²¹

Rani period

Rana istorija hetitskog kraljevstva je poznata iz tablica koje su najverovatnije napisane u 17. v. pne. na hetitskom jeziku, ali su opstale samo na akadskom (jeziku Asirije i Vavilona) u kopijama napravljenim u 14. i 13. v. pne.²² One odslikavaju rivalstvo između dve grane kraljevske familije sve do Srednjeg kraljevstva, severne grane koja je prvo smeštena u Zalpi a posle u Hattuši, i južne grane smeštene u Kussari (još nije pronađena) i bivšoj asirskoj koloniji Kaneš (moderni Kultepe). One se razlikuju po njihovim imenima, severna je usvojila imena izolovanog jezika Hattijaca, a južna je prihvatila indoevropska hetitska i luvijska imena.²³ Zalpa je prva napala Kaneš pod Uhom

²⁰ Bryce, T., *The Kingdom of the Hittites*, 2005, Oxford, 24 i dalje.

²¹ Lehman, W. P., Slocum, J., „Hittite Online“. Linguistic Research Center. University of Texas at Austin: College of Liberal Arts.

²² Archi, A. „When Did the Hittites Begin to Write in Hittite?“ in Cohen, Yoram; Gilan Amir; Miller Jared L., *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Oto Harrassowitz Verlag, 2010, str 37 i dalje.

²³ Forlanini, M., „An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period“ in Cohen, Yoram; Gilan Amir;

1833 pne.²⁴ Jedan skup tablica poznat kao Anitta tekst (CTH 1A; StBoT 18), počinje pričom kako je Pithana, kralj Kussare osvojio susednu Nešu (Kaneš).²⁵ Asirska trgovina sa Kanešom je prestala da postoji po osvajanju posle 1740. pne. Međutim, glavna ličnost ovih tablica je Pithanin sin Anitta (1745–20. pne. po srednjoj hronologiji),²⁶ koji je nastavio gde je njegov otac stao i pokorio nekoliko severnih gradova uključujući Hattušu (kralj Piyuši) i Zalpuwu (Zalpa) čiji je kralj bio Huzziya. Ovo je bila propaganda za južnu granu kraljevske familije protiv severne grane koja se učvrstila u Hattuši kao glavnom gradu.²⁷ Drugi skup tablica, Priče o Zalpi, podržava Zalpu i oslobađa optužbe kasnijeg Hattušilija I za uništavanje Kaneša.²⁸ Anittu je nasledio Zuzzu (1720–10. pne.),²⁹ ali je u neko vreme između 1710. i 1705. pne., Kaneš bio uništen³⁰. Kussarina plemićka porodica preživela je da ospori porodicu iz Zalpuwe i Hattuše mada se ne zna da li su oni po direktnoj liniji potomci Anitte.³¹ U međuvremenu vladari Zalpe su nastavili da žive. Huzziya, potomak Huzziye iz Zalpe preuzeo je Hattijce. Njegov zet Labarna I, iz južne grane (iz Hurme) uzurpirao je presto, ali za svaki slučaj usvojio je Huzzijinog unuka Hattušilija kao sina i naslednika.

Miller Jared L., *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Oto Harrassowitz Verlag, 2010, str. 115-135.

²⁴ Forlanini, M., op. cit, str 121.

²⁵ Kuhrt, A., *The Ancient Near East*, Volume I, Routledge, London and new York, 1995, str. 226-27.

²⁶ Forlanini, M., op. cit, str 122.

²⁷ Forlanini, M., op. cit, str 130.

²⁸ Idem.

²⁹ Forlanini, M., op. cit, str 122.

³⁰ Forlanini, M., op. cit, str 121.

³¹ Bryce, T. op. cit., 21 i dalje, 61 i dalje.

Staro kraljevstvo

Labarna nije bio prvi u liniji na prestolu. PU-Sarruma je označio Labarnu I kao njegovog naslednika pošto su se njegovi sinovi digli protiv njega. Posle PU-Sarrumine smrti, Labarna i Papahdilmah, jedan od PU-Sarruminih sinova, borili su se za presto i Labarna je na kraju pobedio. Ono malo što se zna o njemu potiče uglavnom iz Telepinu Proklamacije, u kojoj se navodi da je pokorio svoje neprijatelje i ‘*učinio ih granicama mora*’,³² rečenica koja možda znači da je pokorio sve zemlje do obale Mediterana na jugu, i Crnog mora na severu. On je names-tio svoje sinove kao guvernera nekoliko gradova uključujući Tuwanuwu, Hupisnu, Landu, i Lusnu (identitet ovih gradova nije siguran, ali se možda misli na klasičnu Tijanu, Herakleju, Kibistru, Larandu i Lystru). Kroz ova osvajanja on je bio zaslužan za polaganje osnove za gradnju hetitskog carstva koje je trebalo da dođe. *Labarna* je bila u stvari titula ranih hetitskih vladara,³³ pre nego lično ime. Zahvaljujući nedostatku onovremene evidencije, i činjenici da je Hattušili I koristio titulu *Labarna*, neki savaremeni naučnici su predložili da su kasniji hetitski istoričari pogrešili u vezi podataka o Labarni da je bio poseban kralj pre Hattušilija I. Po ovoj teoriji, Labarna I i Hattušili I („Labarna II“) bili su jedan isti vladar.³⁴

Labarnu je nasledio njegov unuk Hattušili I (1650-1620). On je iza sebe ostavio Anale Hattušilija koji su detaljno opisivali događaje iz njegove vladavine. U prvoj godini vladavine on kaže: “Veliki kralj Tabarna (Labarna) nasledio je kraljevstvo u Hatti, nećak Tawannanne, otišao sam u Sanahuittu i nisam je uništio, ali sam uništio njene zemlje i trupe moje zemlje sam

³² CTH 19, &1.

³³ Melchert, H. C., *The Luwians*, Brill, 2003, str. 18 i dalje.

³⁴ Bryce, T. op. cit., 1998, str. 69.

ostavio na dva mesta...Jednog srebrnog bika i jednu ‘pesnicu’ srebra ja sam doneo u hram Boga oluje i devet njegovih bogova u hram Mezzula.“³⁵ Sledeće godine unuštio je Alalhu (Alalah ili Tell Atchana u Siriji), a zatim Ursum. Posle osvajanja više gradova u Siriji otišao je na zapad u Arzawiyu (Arzawa), ali je morao da se vrati jer su Hurrijci napali njegovu zemlju. Sledeće tri godine je vraćao zauzete teritorije od neprijatelja. Kasnije je premestio prestonicu u Hattušu i uzeo ime Hattušili. Njegova vladavina je sudeći po analima dugo trajala (oko 30 godina).

Muršili I (1620-1590), unuk Hattušilija je nasledio presto. Njegova sestra je bila Harapšili, a žena Kali. Došao je na presto kao dete. Kada je dostigao zrelost, on je obnovio ratove u severnoj Siriji.³⁶ Pokorio je kraljevstvo Yamhad i glavni grad Aleppo (Halpa) koji se odupro Hattušiliju. Onda je krenuo u pohod 2000 km južnije u srce Mesopotamije gde je 1595. pne. (po srednjoj hronologiji) uništio Vavilon. Pohod na Vavilon nije ostvario cilj da se ostvari suverenitet nad tim regionom. On je bio suviše daleko od Anadolije. Smatra se, međutim da je napad na Vavilon okončao amorejsku dinastiju Hamurabija i dozvolio Kasitima da preuzmu vlast, pa je možda nastao iz saveza sa Kasitima ili pokušaja da im se dodvori³⁷. Moguće je da je napad nastao iz ličnih motiva kao način da prevaziđe podvige svog prethodnika Hattušilija.³⁸ Kada se Muršili vratio iz pohoda njegov šurak Hantili i zet Hantilija Zidanta su se urotili protiv njega. Hantili I je nasledio presto.

Ima malo podataka o vladavini Hantilija I (1590-1560). On je prethodno bio peharnik i bio oženjen sa Harapšili, sestrom Muršilija.³⁹ Za vreme njegove vladavine on je nastavio sa

³⁵ Annals of Hattusilis I; http://www.geocities.ws/farfarer2001/hittite_letters/annals_hattusilis_1.htm.

³⁶ Bryce, T. op.cit., 2005, str. 101.

³⁷ op.cit., str. 99.

³⁸ op. cit. str. 99-100.

³⁹ Telepinu proclamation, &10.

vojnom tradicijom kraljeva pre njega. Glavni poduhvat bio je očuvanje hetitske kontrole u Siriji. On je ratovao protiv grada Karkemiša, najverovatnije i protiv Hurijaca, vekovnih neprijatelja Hetita. Posle zaključenja ovih pohoda vratio se u Hattušu. Kada se vraćao prolazeći kroz grad Tegaramu (turski Gürün) on je uzviknuo pokajavši se za ubistvo Muršilija “Šta je to što sam uradio? Zašto sam slušao (reči) Zidante mog (zeta. Čim) on bude zavladao bogovi će tražiti (pravdu) za krv Muršilija”⁴⁰

Sledeći kralj Zidanta, zet Hantilija, došao je na presto ubistvom. On je ubio Pišenija, sina Hantilija, njegovu porodicu i sve sluge.⁴¹ Ubrzo zatim njegov sin Ammuna se okrenuo protiv njega i ubio ga. Tada su se bogovi naljutili na njega i u njegove ruke nisu stavljali žito ili vino ili stoku ili ovce (da napreduju)⁴² „I zemlja je postala neprijateljska prema njemu. Gde god su trupe išle u pohode , u Adaniyu, u Arzawiyu, u grad Šallapu, grad Parduwatu, grad Ahhulaššu, oni su se vratili bez uspeha.”⁴³ Huzziya I je postao kralj zahvaljujući ubistvima Tittiye, naslednika prestola i njegove porodice, Hantilija i njegove porodice po naređenju Zurua pretendenta na presto.⁴⁴ Telepinu, njegov šurak, izbegao je svoju smrt po naredbi Huzziye i uspeo da se dočepa prestola. Huzziya je kasnije ubijen zajedno sa svoje petoro braće.

Kada je Telepinu (1525-1500) došao na presto krenuo je u pohod protiv grada Haššuwe i uništio ga. Kasnije su se pobunili i drugi gradovi (među njima Lawazantiya), ali je on uspeo da ih zauzme. Na početku njegove vladavine hetitsko carstvo je izgubilo dosta teritorija koje su osvojili Hatušili i Muršili, do Arzawe na zapadu, Mitannija na istoku, Kaska na severu i Kizzuwatne

⁴⁰ Telepinu proclamation, &13.

⁴¹ Telepinu proclamation, &18.

⁴² Telepinu proclamation, &20.

⁴³ Telepinu proclamation, &21.

⁴⁴ Telepinu proclamation, &21-22.

na jugu. Pokušao je da opravda ubistvo svog prethodnika kao da nije znao za njega, ali je ipak poštdeo njegove ubice. Posle toga umrla je kraljica Ištapariya a nakon nje umro je i princ Ammuna u dvorskoj zaveri. Telepinu je sazvaio savet u Hattuši i naredio da niko više ne sme da učini zlo sinu kraljevske porodice. Doneo je zakone o redosledu nasleđivanja na presto tako da se ne bi desilo da prinčevi niskog ranga dolaze na vlast.⁴⁵

Srednje kraljevstvo

Period od 15. v. pne. je prilično oskudan sa istorijskim podacima. Delimično i zbog toga što su Hetiti bili pod stalnim napadima Kaska, neindoevropskog naroda smeštenog na obalama Crnog mora. Glavni grad se prvo selio u Sapinuwu, a kasnije u Samuhu. U Sapinuwi postoji arhiva koja još nije prevedena. Novina u politici je praksa zaključenja ugovora sa susednim zemljama. Oni su poznati među najstarijim narodima, pionirima u umetnosti vođenja internacionalne politike i diplomatije. Takođe je hetitska religija preuzela neke bogove i rituale od Hurrijaca.

Alluwamna je prvi kralj Srednjeg kraljevstva i verovatno je naslednik Telepinua kao njegov zet. Njegova žena zvala se Harapšeki, a sin naslednik Hantili II. Alluwamnina vladavina je atestirana preko pečata (SBo I.86) koji se zove Tabarna pečat. On je trebalo da nasledi presto kao prvorangirani zet, ali ga je Telepinu proterao sa ženom u Malitaškur (KUB 26:77),⁴⁶ i tako je verovatno da nije direktno nasledio presto već je to bio Tahurwaili.⁴⁷ Međutim ovaj redosled je nepouzdan. Bryce stavlja Tahurwailija posle Alluwamne.⁴⁸

⁴⁵ Telepinu proclamation, &28.

⁴⁶ Bryce, T. op. cit, str., 119.

⁴⁷ Bin-Nun, S.R., "Who was Tahurwaili, the great king?", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 26 No 2 April 1974, str. 119.

⁴⁸ Bryce, T. op.cit., Hittite Kings, str. XV.

Naslednik Alluwamne bio je verovatno Tahurwaili. Kao prvorodač Telepinua mora da je bio sin nekog od Ammunine braće. To bi ga učinilo direktnim potomkom Zidante, što je slaba povezanost, ali se krvna linija morala održati.⁴⁹ On nije pomenut ni u jednoj od “ponudačkih” listi, ali je njegovo postojanje potvrđeno pečatima nađenim u Hattusi.⁵⁰ Njegova vladavina se zavisno od autora smešta jednu do dve generacije posle Telepinua. On je napravio ugovor sa Eheyom iz Kizzuwatne. Njegovi uslovi su bili slični onima između Hantiliya II i Paddatiššua. Ovo se obično podrazumeva iako nije nigde navedeno ime hetitskog kralja. Hantili II je sin Alluwamne, ali je moguće da nije nasledio odmah presto iza njega već posle Tahurwailija. Bio je prvi veliki kralj koji je primio kraljevsku krv od oca u poslednjih nekoliko generacija.⁵¹ Zidanta II je verovatno bio njegov sin i imao je ženu Yayu. On je ostvario mir kroz paritetni sporazum sa vladarom Kizzuwatne Pilliyom. Njega je nasledio sin(?) Huzziya II, oženjen Šummiri. Njega je ubio Muwatali I koji je bio komandant kraljeve lične garde. On je možda bio njegov mlađi brat. Njegova žena se zvala Walanni. Komandant njegove lične garde bio je Muwa. Ponovo je skovana zavera. Došlo je do ubistva Muwatallija. Vođe zavere su bili Himuili, šef dvorskih sluga i Kantuzili, nadglednik boraca zlatnih kočija. Prema mišljenju Brycea Himuili je verovatno bio sin Huziye II.⁵² Došlo je do kratkog sukoba između Muwe i njegovih Hurijaca sa Himuilijem. Ovaj poslednji je odneo pobeđu i smestio svog sina Tudhaliyu na presto. Prema drugom mišljenju Tudhaliya je sin Kantuzilija.

⁴⁹ Bryce, T. op.cit., 120 i dalje.

⁵⁰ Bin-Nun op.cit., str. 112 i dalje.

⁵¹ Harrison, T. *The Great Empires of the Ancient World*, J. Paul Getty Museum, 2009.

⁵² Bryce, T. op.cit. 1999, str. 132 i dalje.

Novo kraljevstvo

Najviše podataka o Tudhaliyi I/II (1400-1380 po srednjoj hronologiji) potiče iz njegovih Anala (CTH 142/85). Kada se učvrstio na vlasti okrenuo se zapadu zemlje. Tamo se nalazila zemlja Arzawa koja je predstavljala opasnost. Njeni saveznici bili su zemlja Seka-Reka, Hapalla i gradovi Sariyanda, Uliwanda, Parsuhalda, ali su na njihovoj strani bile i zemlja Reka Limiya, Apkuisa, Pariyana, Arinna, Wallarima i Halatarsa. Posle osvajanja teritorija da bi se obezbedio od dalje pobune Tudhaliya je u Hattušu preneo iz porobljenih zemalja pešadiju i kočija uključujući 500 timova konja. Kasnije je to postala uobičajena praksa budućih hetitskih kraljeva. Anali govore o 4 sledeća pohoda kojima je pokorio zapad. Ubrzo zatim dolazi do još veće pobune: "Ali kada sam se vratio u Hattusu, ove zemlje su objavile meni rat: [...]ugga (ver. Lukka), Kispuwa, Unalija,..., Dura, Halluwa, Huwallusiya, Karakisa, Dunda, Adadura, Parista..., [...]waa, Warsiya, Kuruppiya, Lusa, Alatra, planina Pahurina, Pasuhalta, ..., Wilusiya i Taruisa. [Ove zemlje] sakupile su se sa njihovim ratnicima i podigle njihovu armiju protiv mene." Dalje se navodi da je Tudhaliya napao neprijatelja noću i porazio njegove snage. Posle toga je uništio izemlju Assuwi što je u stvari drugo ime za konfederaciju svih navedenih država. Većina naučnika misli da je u pitanju stari naziv za rimsku provinciju Asia.⁵³ Poslednje zemlje u spisku su Wilusiya (drugo ime za Ilion) i Taruisa (Troia). Verovatno su ove dve zemlje u početku bile zasebne jedinice, a kasnije se stopile u jednu pod nazivom Wilusiya u 13. v. pne. Dalje Tudhaliya kaže u svojim Analima: „Dok sam se ja, Tudhaliya, veliki kralj, borio u zemlji Assuwi, iza mojih leđa trupe Kaska uzele su oružje, došle su u zemlju Hatti i opustošile je.“ Dve

⁵³ Bryce, T. op.cit., str. 135.

godine mu je trebalo da pokori zemlju Kaska. Nakon toga pobunila se najistočnija zemlja prema Mitanniju, zemlja Isuwa. Nakon toga on je uništio i tu zemlju. O događajima koji se ne pominju u Analima govori se u pismu koje se zove „optužnica“ protiv Madduwatte koje je napisao naslednik Tudhaliye, Arnuwanda.⁵⁴ Ubrzo posle svog postavljanja za vazalnog kralja Zippasle Madduwatta je bio suočen sa Attarsiyom, kraljem Ahhiyawe (Ahejaca), ali je poražen i proteran sa porodicom. Tudhaliya je poslao svog komandanta Kiskapilija da ga vrati na presto. Nedugo potom Madduwatta je počinio prvi „prekršaj“ protiv kralja kada je napao Kupanta-Kuruntu, kralja Arzawe države na zapadu. Iako je ona bila neprijatelj Hettita to je bila direktna povreda sporazuma sa Hettitima da ne sme da okupira druge zemlje u svoje ime. Njegov pohod na Arzawu završen je neuspehom, armija mu je bila uništena i izbačen je iz zemlje. Tudhaliya ga je opet vratio na presto. Sledeći prekršaj koji je Madduwatta učinio bilo je prisvajanje zemlje Hapalle koja je bila u domenu Arzawe. Kralj Arnuwanda (koji je tada bio koregent oca) oštro ga je prekoreo jer je smatrao da je to hetitska zemlja. Madduwatta je vratio Hapallu, ali je zadržao Lukku koju je usput osvojio i nije vratio zarobljenike u Hattušu. Na kraju on je sproveo ekspediciju protiv Alasiye (ostrvo Kipar). Iskoristio je brodove koje je uzeo iz zajednice države Lukke koja je bila pod njegovom kontrolom. Ovaj poduhvat je izveo izgleda u savezu sa Attarsiyom doskorašnjim neprijateljem. Hetitski kralj opet je uložio protest: „Zemlja Alasiya je zemlja Moga Sunca i donosi mi porez. Zašto si je uzeo?“ Madduwatta odgovara ovako: „Zemlji Alasiyi je Attarsiya naneo bol zajedno sa ljudima iz Piggaye. Ali otac mog Sunca nije mi zatim pisao, nikad mi nije naznačio: ‘Zemlja Alasiya je moja. Ostavi je tako.’ Ako sada Moje Sunce zahteva nazad zatvorenike iz Alasiye ja ću ih vratiti.“

⁵⁴ Bryce, T. op. cit., str. 140 i dalje.

U to vreme kraljevstvo Mitanni zauzima Asiriju i okreće se Mediteranskoj obali. Opet je uspostavilo vlast nad sirijskim državama, posebno Alalahom pod Niqmepom, sinom Idrimija (o. 1450-1430. pne.). U to vreme je vladar Mitannija Šauštatar potpisao ugovor sa vladarom Kadeša. Da bi se obezbedio kralj Tudhaliya potpisao je ugovor sa kraljem Kizzuwatne Šunaššurom. Od tog vremena Kizuwatna je ostala čvrsto vezana za Hetite. U preambuli ugovora koji je potpisao Muwatali II sa kraljem Talmi-Sarrumom, kraljem Aleppa (o. 1290. pne.) opisuje se istorijat odnosa Hetita i kraljevstva Aleppa. Pošto ga je napao Hatušili I u 2. godini svoje vladavine i uništio ga, isto ga je zadesilo i pod Muršilijem I njegovim naslednikom u 16. v. pne. U vreme Tudhaliye Aleppo je prešao na stranu Hettita, ali se pod pritiskom Šauštatora priklonio Mitanniju. Zato je Tudhaliya uništio Aleppo. (Kbo I 6)⁵⁵

Na početku vladavine, naslednik Tudhaliye Arnuwanda I (1380-1360 po SH), suočio se sa napadima Kaska. U molitvi koja je posvećena imenima Arnuwande i kraljice Asmunikal vidi se situacija na severu: „U zemlji Nerik, u Hursami, u zemlji Kastama, u zemlji Serisa, u zemlji Himuwa, u zemlji Taggasta u zemlji Kammama,... hramovi koje ste vi bogovi posedovali u ovim zemljama su Kaski uništile. Oni su slomili slike vas bogova. Oni su poharali srebro i zlato, pehare od srebra, zlata i bronz, vaš pribor od bronz i vaše odevne predmete. Oni su podelili ove stvari između sebe...Došlo je do toga da niko više u ovim zemljama ne poziva imena vas, bogova, niko ne predstavlja vama dnevne žrtve, mesečne i godišnje, niko ne slavi svečanosti i svečane povorke.“ (izvod iz CTH 375).⁵⁶ Suočen sa ovom situacijom Arnuwanda je bio primoran da zaključi niz ugovora sa Kaskama, paktove sa komandantima regiona Kinnare, Kalasme, Kisiye i Sappe. Na jugu je sklopio ugovor sa

⁵⁵ Bryce, T. op. cit., str. 150-152.

⁵⁶ Bryce, T. op.cit. str. 155.

gradom Ura na kilikijskoj obali. Sve ovo govori o rastućem nezadovoljstvu i bezvlašću na teritorijama oko domovine.

U međuvremenu Tutmes IV, egipatski faraon (1397-1388. pne.), je sklopio savez sa Mitannijem tako što je uzeo za ženu njihovu princezu. Ovo je dovelo do ugovora kojim je Egipat uspostavio kontrolu do Kadeša u Siriji i Amurrua i Ugarita duž obale Mediterana.

Ova situacija zatekla je novog kralja Tudhaliyu III (1360-1350), sina Arnuwande. Nastupila je velika kriza u zemlji kada je neprijatelj napao Hetite i uništio prestonicu Hattušu. Ovo se može pročitati u dekretu kralja Hatušilija III (1267-1237. pne.). „U ranijim danima zemlja Hatti je bila uništena od neprijatelja. Neprijatelj Kaska je došao i uništio zemlje Hatti. i učinio Nenassu njegovom granicom. Iz Donje Zemlje došao je arzavski neprijatelj i takođe uništio zemlju Hatti, i učinio Tuwanuwu i Udu njegovom granicom. Izdaleka je došao neprijatelj Arawanna i uništio celu zemlju Gassiyu. Izdaleka je došao neprijatelj Azzi i uništio Gornje Zemlje i učinio Samuhu njegovom granicom. Neprijatelj Isuwa je došao i uništio zemlju Tegaramu. Izdaleka je neprijatelj Armatana došao i takođe uništio zemlju Hatti. Učinio je Kizzuwatnu, grad njegovom granicom. I grad Hattuša je spaljen“ (CTH 88).⁵⁷ Sudeći prema tekstu hetitska teritorija je bila skroz uništena. Ali to je preterivanje. Znamo da je kralj i njegov dvor sa delom vojske preživeo. Ostalo je dovoljno vremena da se prestonica prebaci na drugo mesto. O tome nemamo nikakve podatke, ali je verovatno u pitanju grad Samuha koji je bio kultni centar, na gornjem delu reke Marrassantiye. On je predstavljao bazu za operacije vraćanja Anadolije u ruke Hetita. To je bio prvi veći grad otet od neprijatelja (zemlje Azzi).

U to vreme Arzawa je postala dominantna u Anadoliji. Iz dva pisma Amarna arhive (EA) iz Egipta možemo da saznamo da je

⁵⁷ Bryce, T. op.cit., str. 158-159.

egipatski faraon Amenhotep III tražio od arzavskog kralja Tarhundaradua ćerku za ženu. On napominje da je čuo da je sve završeno i da je zemlja Hetita paralizovana. (EA 31). Ovo je bilo savršeno vreme za uspostavljanje mira sa Arzawom bez sumnje da bi Egipat ojačao poziciju kao glavna sila na Bliskom Istoku.

Dalji događaji opisani su u dokumentu uobičajeno nazvanom *Dela Šuppiluliume* (DS) u kome njegov sin Muršili II (1321-1295. pne.) opisuje dela svoga oca i dede.⁵⁸ Početak ovog dokumenta je fragmentaran tako da mnoge događaje moramo da rekonstruišemo slobodno i na osnovu drugih dokumenata. Prvo su iz Samuhe Hetiti krenuli u napad na Kaski. Pošto su osvojili neke teritorije i vratili zarobljenike, mislili su da je neprijatelj oslabljen pa su se okrenuli zapadu i povratili zemlje Kassiyu i Hulanu Reku koje je okuprala Arawanna. Kaski su ponovo napale na severu. Hetiti su morali da uzvrate napad. Na severoistoku ležala je zemlja Azzi-Hayasa čije snage su uništile Gornju Zemlju (između tokova Marrassantiye i Eufрата) i napredovale prema Samuhi. Šuppiluliuma je poveo vojne snage protiv neprijatelja. Prvo je uzmakao i izbegao bitku.⁵⁹ Na kraju su otac i on primorali njihovog kralja Karannija na obračun. Po ugovoru sa novim kraljem Hukkanom⁶⁰ Hayasanci su morali da vrate sve ljude koji su došli na njihove teritorije i granične teritorije koje su Hetiti smatrali za svoje.

Još uvek je jedan deo teritorije bio pod Arzawom. Zato je primarni cilj Šuppiluliume (još uvek komandanta vojske) bio vraćanje Gornje Zemlje. „Bogovi su pomogli mome ocu: Boginja Sunca Arinna, Bog Oluje Hatti, Bog Oluje Armije, i Ištar Bojnog Polja, tako da je moj otac uništio arzavskog neprijatelja

⁵⁸ CTH 40; Güterbock, H. G., „The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II“, *Journal of Cuneiform Studies* 10, 1956, str. 41-130.

⁵⁹ DS str 62-63 fr. 10

⁶⁰ CTH 42.

i neprijateljske trupe su umrle u mnoštvu“.⁶¹ Međutim napadi Arzawe time nisu završeni. Da bi se obezbedio Šuppiluliuma je kao guvernera Donje zemlje postavio svog najboljeg generala Hannuttija. On je pokorio vazala zemlje Arzawe, zemlju Hapalla čije stanovništvo i stoku je poslao u Hattušu. Navodno je Šuppiluliumi trebalo 20 godina da pokori celu Anadoliju.⁶² Ta činjenica potiče iz dva dokumenta njegovog unuka Hattušilija III, ali to ne treba shvatiti bukvalno već kao dug period u odnosu na ostale događaje. Svakako da u taj period treba uračunati i vreme njegovog komandovanja vojskom za vreme svog oca Tudhaliya III. Uprkos svom bliskom odnosu sa ocem i ulozi koju je imao u obnovi kraljevstva nije bio određen za naslednika. Postojao je stariji brat zvan Tudhaliya Mlađi. U početku je Šuppiluliuma obećao podršku novom kralju, ali je u tajnosti kovao zaveru protiv njega. U dokumentu koji govori o tome⁶³ kaže se da su prinčevi, vojvode, vojni komandanti, plemstvo, svi stali na stranu Šuppiluliume uhvatili Tudhaliyu i ubili ga.

Najvažniji zadatak novog vladara po dolasku na presto (o. 1350. pne.) bio je da završi osvajanje izgubljenih hetitskih teritorija. Prva na redu je bila Armatana koja je okupirala Kizzuwatnu, istočno od Donje Zemlje. Dalje prema severu Tegarama je pala pod vlast Isuwe. Da bi došao do zemlje Isuwe Šuppiluliuma je morao da dođe u sukob sa drugom velikom silom na Bliskom Istoku kraljevinom Mitanni. Trenutak za to je bio pogodan jer je u Mitanniju bila u toku borba za presto između novog kralja Tušratte i njegovog rođaka Artatame koji se proglasio Velikim kraljem mada se ne zna da li je posedovao neku teritoriju ili je to bio naslov koj su mu dali Hetiti.⁶⁴ Izgleda da su Hettiti podcenili Mitanni. U jednom pismu (EA 17)

⁶¹ DS str. 68, fr. 14.

⁶² Bryce, T. op.cit., str. 165.

⁶³ I Molitva Kuge Mursilija II, KUB XIV 14 (+) CTH 378.1.

⁶⁴ Bryce, T. op. cit., str. 170, pr. 7.

poslatom Amenhotepu III (o. 1350. pne.) Tušratta se hvali da je pokorio zemlje neprijatelja. Poslao je poklon egipatskom faraonu u obliku jedne kočije, dva konja i dva roba. Šuppiluliuma je takođe nameravao da učvrsti dobre odnose sa Egiptom. Mada je egipatski uticaj u Siriji opao u vreme Ahnatonove vladavine (1351-1334. pne.) i dalje je imao kontrolu nad nekoliko kraljevstava u južnoj Siriji i Palestini. Pošto sa Egiptom nije uspeo da učvrsti odnose Šuppiluliuma se okrenuo Vavilonu sa kojim je zaključio ženidbeni ugovor. Njegova druga žena zvala se Tawananna i bila je vavilonska princeza. Ova ženidba osigurala je neutralnost Vavilona u slučaju sukoba sa Mitannijem. Negde oko 1342. pne. hetitski vladar bio je spreman za najveći poduhvat svoje karijere. Počeo je Prvi Sirijski rat koji je opisan u dva ugovora koje je Šuppiluliuma u kasnim godinama potpisao sa Šattiwazom iz Mitannija (CTH 51) i Tette iz Nuhasse (CTH 53). Povod za rat bila su dva događaja: Tušrattin napad na sirijsku zemlju Nuhasse čiji kralj Šarrupši je uspostavio savez sa Hetitima i dalja pobuna u zemlji Isuwa. Hetiti su po drugi put napali Isuwu, prošli zemlju Alse i okupirali Mitanni i njegovu prestonicu Wassukanni. Kralj Mitannija je morao da beži sa ono malo trupa što mu je ostalo. Šuppiluliuma je ponovo prešao Eufrat i pokorio sve zemlje koje su bile vazali Mitannija: Aleppo, Mukiš, Niyu, Arahtu, Qatnu i Nuhasse sve do Abe na jugu koja je bila na granici sa egipatskom teritorijom.⁶⁵ Jedino je Karkemiš ostao nepokoren. Sve ove pohode on je završio u toku jedne godine (Šattiwaza ugovor, CTH51, 14-15). Ovaj uspeh nije bio postignut samo snagom oružja. Usred sirijskog rata Šuppiluliuma je želeo da ojača svoj položaj diplomatskim ugovorom. Sklopio je savez sa ugaritskim kraljem Niqmadduom II protiv kraljeva Mukiša i Nuhasse.

U Drugom Sirijskom ratu (ili Hurijski rat) o. 1328. pne. mobilisao je vojsku u Talpi (u zemlji Tegarama blizu Milida) i

⁶⁵ CTH 51, 10-15.

poslao sina Arnuwandu i generala Zitu na čelu vojske u zemlju Mitanni (Hurri).⁶⁶ Kada je Šuppiluliuma stigao neprijatelj je poražen i on je nastavio prema Karkemišu. U toku opsade došlo je do događaja sa Dahamunzom.⁶⁷ „Kada je narod Egipta čuo za napad na Amqu (na egipatskoj teritoriji) on se uplašio. I pošto je uz to njihov vladar Nibhururiya umro, kraljica Egipta, koja je bila Dahamunzu, poslala je glasnika mom ocu i napisala mu: ‘Moj muž je umro. Ako bi ti dao jednog sina on bi postao moj muž. Nikada neću izabrati moga slugu za muža. Ja se bojim’“. Ovde se najverovatnije radi o umrlom faraonu Tutankamonu (1332-1323. pne.) i njegovoj udovici Ankhesenamun. Nakon ovog pisma hetitski vladar je poslao dvorskog službenika Hattusazitija da ispita situaciju u Egiptu. U međuvremenu Karkemiš je osvojen. Kada je došlo proleće Hattusaziti se vratio iz Egipta sa izaslanikom Egipta Hanijem. Kraljica je ponovo poslala pismo u kome moli hetitskog vladara da joj veruje i pošalje sina. Nakon toga Šuppiluliuma je poslao sina Zannanzu. Na putu ka Egiptu Zannanza je ubijen. Došlo je do ljute razmene pisama između hetitskog vladara i Aya, egipatskog faraona koji je nasledio Tutankamona. Verovatno je on ili general Horemheb bio odgovoran za ubistvo hetitskog princa. Egipćani nisu mogli da dozvole da im hetitski vladar postavi sina za faraona. Došlo je do ofanzive Hetita prema egipatskoj teritoriji i osvajanja u Kanaanu i severnoj Siriji. U Mitanniju je umro Tušratta i nasledio ga je sin Šattiwaza, ali je ubrzo zbačen in na presto je došao Šuttarna III. Šuppiluliuma je brzo reagovao i sklopio ugovor sa Šattiwazom kojim je dobio hetitsku princezu za ženu i vojsku koja ga je vratila na mitanijski presto uz pomoć vladara Karkemiša Piyassilija. Time je Mitanni postao vazal Hetita, a kasnije je pao pod asirsku vlast.

⁶⁶ DS fr. 28 A II 21.

⁶⁷ DS fr. 28 A III 1.

Posle smrti Šuppiluliume došao je na presto njegov sin Arnuwanda II (1322-1321. pne.). On i njegov brat Muršili borili su se protiv Kaska i zemlje Arzawa. U jednom pismu Arnuwanda je pisao zemlji Karkiya (Karija) da primi kralja Manapa-Tarhuntu iz Seha Reke koga su braća svrgla sa prestola. Kasnije je izbila pobuna u Seha Reki koja ga je vratila na presto.

Pošto je Arnuwanda II umro od kuge, na presto je došao njegov brat Muršili I (1321-1295. pne.). Kralj je ostavio anale o prvih 10 godina njegove vladavine.⁶⁸ Na početku anala on kaže: „Kada je brat Arnuwanda postao bog (tj. umro) sve neprijateljske zemlje koje nisu bile neprijatelji (misli se pre smrti Arnuwande) sada su postale neprijateljske. Okolne zemlje su govorile sledeće: 'Njegov otac koji je bio Veliki Kralj Hatti pre njega, on je bio kralj heroj, on je osvojio neprijateljske zemlje. On je postao bog i njegov sin koji je seo na očev presto je postao ratnik. To mu je nanelo bol i on je postao bog. Ali sada on koji je seo na očev presto, on je dete. Granice zemlje Hatti i zemlju Hatti on neće sačuvati.'“ Već prve godine došlo je do pobune Kaska u Durmitti i kralj je napao glavnu oblast kaskanske teritorije Halilu i Duddusgu, opljačkao i spalio ih. Kada su Kaske čule za poraz oni su pozvali narod na oružje i pošli u bitku. Muršili je savladao neprijatelja po drugi put. Posle su se digle Kaske u zemlji Išupitta. Hetitski vladar ih je dva puta porazio. U drugoj godini došlo je do pobune u Gornjoj Zemlji i Kaske iz zemlje Tipiye su postale neprijateljske. Nakon toga zemlja Išupitta ponovo se pobunila. Kralj je poslao (komandanta) Hannuttisa i on je porazio neprijatelja po drugi put. U trećoj godini pobunila se Arzawa. Trupe iz Huwasanasse, Surode i Attarimme otišle su u Arzawu (tj. pridružile se pobuni). Muršili je pisao Uhhazitisu, kralju Arzawe da mu vrati trupe, ali je on to odbio. Pošto se Uhhazitis razboleo poslao je sina Piyama-

⁶⁸ Annals of Mursilis; http://www.geocities.ws/farfarer2001/hittite_letters/annals_of_mursilis_2.html; transl. by Ian Russell Lowell;

Kurundasa u boj. Bitka se održala u Walmi kod reke Astarpa (Meander u zap. Anadoliji). Muršili navodi: „Boginja Sunca Arinna, veličanstveni Tarhunnas i moj gospodar Mezzulas i svi bogovi prethodili su mi. I ja sam snažno udario na Piyama-Kurundasa, sina Uhaztitisa zajedno sa njegovim trupama i konjicom i porazio sam ga.“ Vladar Arzawe je pobjegao na ostrva. Stanovništvo je izbeglo na planinu Arinnandas, ali je Muršili osvojio i tu planinu i vratio se u vojni logor. Osim sa Arzawom on je morao da se bori i sa kraljem Ahhiuwe (Ahejaca) i zemljom Milawanda (grčki Milet). Na kraju godine zaključuje da je doveo 15500 deportovanih ljudi u Hattušu, ali je taj broj mogao biti i veći ako se računaju i hetitske trupe. Njegov neprijatelj Uhhazitis razboleo se i umro na kraju godine. U proleće 4. godine nakon smrti Uhhazitisa njegovi sinovi su se razdvojili, neki su ostali na ostrvima, sem Tapalazunaulisa koji je došao u Purandas. Hetitski kralj je takođe došao ispred Purandasa i ušao u bitku sa njim. Pošto je Tapalazunaulis poražen pobjegao je noću i ispred sebe poslao svoje sinove i izbeglice. Hetitski kralj je došao sa vojskom i osvojio Purandas. Sve izbeglice, sinove i ženu poraženog je poslao u Hattušu. Država Reka Seka bila je saveznik Arzawe. Kada je njen vladar Manapa-Tarhuntas čuo da hetitski kralj dolazi poslao je ispred njega svoju majku, starca i staricu i oni su klekli i molili za milost. Sve hetitske izbeglice koje su bile u Reki Seka odvedene su u Hattušu i zatim je Reka Seka postala vazal Hetita. Onda je Muršili otišao u zemlju Mira i dao je Mashuiluwasu i zemlju Hapallu Targasnallisu. Pošto je završio osvajanje cele Arzawe Muršili se vratio u Hattušu. Za ceo poduhvat trebalo mu je dve godine. U 5. godini kralj je otišao na planinu Ašparaya. Kaskanski grad koji je držao tu planinu presekao je puteve do zemlje Pala. Muršili je napao neprijatelja i porazio ga. Ogolio je planinu Ašparaya (očistio je od neprijatelja) i stigao u grad Sammahu. Dok je njegov otac bio u zemlji Mitanni (misli se na Šuppiluliumu), neprijatelj

Arrauwanna nastavio je da uznemirava zemlju Kassiya i mnogo je namučio. Kralj Muršili je udario na zemlju Arauwanna i osvojio je. Bilo je 3500 deportovanih ljudi koje je doveo u palatu. U 6. godini kralj je otišao u zemlju Ziharriya. U vreme njegovog dede (Tudhaliya III) kaskanski grad koji je okupirao planinu Tarikarimu na silu, postao je opasnost za Hattušu. Tada je Muršili udario na kaskanski grad i uništio ga. Pritom je spalio zemlju Ziharriyu i vratio se u Hattušu. Od iduće godine opisi su fragmentarni i pominju se zarobljenici rata koji su se nalazili u zemlji Nuhasse (u Siriji) koja je postala neprijateljski raspoložena prema Hetitima. Muršili je krenuo protiv njih, ali su se umešale egipatske trupe. Tada je hetitski kralj pozvao brata Šarrikušuha koji je bio vladar Karkemiša. Kada je Muršili stigao u Zilunas obavestili su ga da su egipatske trupe uništene i povukle se. To je iskoristio Pihhuniyas, Kaskijac, čovek iz Tipiye. Dok je otac Muršilijev bio u zemlji Mitanni, Pihhuniyas je napao Gornju Zemlju i zemlju Istitina. On nije vladao otvoreno kao Kaske, jer Kaske nisu imale vladavinu jednog čoveka. Ali Pihhuniyas je vladao kao kralj. Muršili je zahtevao da mu vrati podanike koje je odveo u zemlju Kaska, ali Pihhuniyas je odgovorio: "Ja ti neću njih slati natrag. Ako treba da dođeš meni zbog bitke, ja se neću boriti na mojoj teritoriji, radije ću doći u tvoju zemlju i tu se boriti." Muršili je zatražio pomoć boginje Arinne, velikog Tarhunasa i gospodara Mezzulasa (uobičajeno pominjanje bogova pre odlaska u bitku), osvojio je zemlju Tipiya spalio je i uhvatio Pihhuniyasa. Dok je kralj bio u zemlji Azzi, u 10. godini vladavine, iste godine kada je održavana svečanost Hepata u gradu Kummanni, bilo je pomračenje Sunca. Najverovatniji datum ovog pomračenja je blizu totalno pomračenje 24.06.1312. pne. vidljivo iznad Peloponeza i severne Anadolije oko podneva. Ovo je važan hronološki podatak jer stavlja početak Muršilijeve vladavine u 1321. pne.

Muwatali II (1295-1272) najstariji je sin Muršilija II i kraljice Gassulawiye. Osim bitke kod Kadeša 1274. pne. poznat je po premeštanju prestonice u Tarhuntassu,⁶⁹ a proizveo je brata Hatušilija III u guvernera Hattuše. Potpisao je ugovor sa Alaksandusom vladarem Wiluse (Troja), jednom od zemalja Arzawe. Muwatali je bio oženjen Tanu-hepom i imao najmanje dvoje dece: Urhi-Tešupa koji je kasnije postao kralj Muršili III dok ga nije svrgao stric Hatušili III i sina Kuruntu, koji je bio vazalni vladar Tarhuntasse u vreme Hatušilija III.

Postoji izvesna sličnost između egipatskog vladara Akhenatona (1351-1334. pne.) i njegovih reformi i hetitskog vladara Muwatalija. Akhenaton je na početku svoje vladavine proglasio Atona kao glavnog boga Egipta iako je on u formi sunčanog boga Re postojao i pre toga. Postoji osnivački dekret o osnivanju grada 5. godine njegove vladavine ispisan na steli Akhenatona. Iz njega se vidi da je on szvao sve zvaničnike i svečano objavio: „Evo Atona! Aton želi da ima (kuću?) napravljenu za njega kao spomenik večnog i uvek postojećeg imena. Sada je to Aton, moj otac, koji me savetuje o tome; niti su me ljudi u celoj zemlji savetovali o tome da mi kažu (plan) za pravljenje Akhetatona na ovom udaljenom mestu... Moj otac Hor-Aton objavio mi je: 'To pripada meni da bude Akhetaton neprekidno zauvek'“.⁷⁰ Akhetaton se nalazio na pola puta između Memfisa i Tebe. Ni reforme Akhenatona, ni grad Akhetaton nisu dugo potrajali. Nakon nekoliko godina posle njegove smrti Tutankhamon je preselio rezidenciju u Memfis i Akhetaton je napušten. Kraljevski grob je uništen i njegovo ime je izbrisano. Mumija do sada nije pronađena i verovatno je premeštena u Tebu.

Na početku Muwatalijeve vladavine nije bilo ničega što bi predskazivalo njegove reforme. Zbog opasnosti od Kaska on je

⁶⁹ Bryce 2005, op.cit., str. 230.

⁷⁰ Murnane, W.J., *Texts from Amarna Period in Egypt*, Atlanta, 1995, 75.

proglasio brata Hatušilija za guvernera Gornje Zemlje.⁷¹ Ali postojala su bar tri razloga koja su štetila kraljevom položaju:

Od vremena njegovog dede teška kuga koju su preneli egipatski vojnici umanjila je stanovništvo Hetita i prouzrokovala stalno stanje poluoptužbe prema hetitskom dvoru. Ova nesreća je teško uticala takođe na savest Muwatalija donoseći mu dubok osećaj pokajanja i pobožnosti.

Drugo je bila osvetoljubivost Egipta. Novi kraljevi 19. dinastije su pripremali veliku ofanzivu protiv Hetita u Siriji. Narušavanje granice u vreme njegovog dede Šupiluliume se smatra glavnim uzrokom, pogotovu od kada je bog Oluje bio garant ugovora između dva carstva. Obnovljena podrška je postala neophodna.

Treće je slučaj žene. Muwatali je bio umešan u opasan spor sa Danuhepom ili poslednjom ženom njegovog oca ili sopstvenom ženom. Došlo je do suđenja posle koga je ona bila proterana iz palate. Tačni detalji nisu poznati, ali su svakako uticali na njegovu psihičko stanje.

Podaci o reformi potiču iz Hatušilove biografije ili Apologije.⁷² Ovaj događaj zbio se nešto pre 1275. pne. Opis je kratak: „Kada je moj brat Muwatali, po naredbi njegovog boga otišao u Donju zemlju ostavio je Hattušu iza sebe. On je odneo gore bogove Hatti i Mrtve i preneo ih u zemlju Tarhuntassu“ (§6). Jedan drugi tekst Hattušila (KBo 6.29) govori koji su to bogovi bili: „bogovi Hatti, bogovi Arinne i Kedrovi bogovi.“. Ovi poslednji su bogovi Kizuwatne pokrajine Hetita. Duhovnu osnovu ove reforme možemo potražiti u njegovim molitvama i pečatima. Na jednom pečatu kralja je zagrlio bog nazvan Veliki Olujni bog Nebeski. Bog drži svojom desnom rukom kraljev levi zglobov kao da ga vodi. Isto se

⁷¹ Singer, I., „The Failed reforms of Akhenaten and Muwatalli“, *BMSAES* 6, 2006, str 39.

⁷² van den Hout, Th..P.J., „Apology of Hattusili III“, in W.W. Hallo, ed. *The Content of Scripture*, vol I, Leiden, 1997, str. 199-204.

kaže u molitvi Muwatalija Olujnom bogu Svetlosnom. Ova dva boga su verovatno identična. Olujni bog Svetlosni prvi put se pojavljuje u tekstovima Muwatalija. Nekoliko poetskih molitvi podseća na odnos sličan kao Akhenatona i Atona.

„Olujni bogu Svetlosni, moj gospodaru, ja sam bio samo čovek dok je moj otac bio sveštenik sunčane boginje Arinne i svim bogovima. Moj otac me je stvorio, ali je Olujni bog Svetlosti uzeo mene od majke i odgajio me. Učinio me je sveštenikom sunčane boginje Arinne i svih bogova. Proglasio me je kraljem zemlje Hetita. Što se tiče mene Muwatalija tvog sluga moja duša će se radovati i ja ću veličati Olujnog boga Svetlosnog. Hramovi koje ću podići za tebe i rituali koje ću izvesti za tebe, Olujni bože, moj gospodaru, ti ćeš se radovati njima.“⁷³ Ali Muwatalijeve reforme bile su kratkog veka. Njegov naslednik Urhi Tešub vratio je bogove u Hattušu, a isto tako i prestonicu. Za razliku od Ahnatonovog boga Atona koji je zaboravljen, kult Olujnog boga Svetlosnog raširio se po Anadoliji. Svečanost tog boga slavljen je paralelno sa Sunčevom boginjom Arinnom. Tarhuntassa je kasnije bila čak prestonica zasebne države u sledećoj generaciji vladara.

Hetitska trgovina zavisila je prvenstveno od kontrole puteva prema Siriji i metalnih izvora. Do bitke kod Kadeša došlo je prvenstveno zbog agresivnosti Egipćana koji su pod Ramzesom II 4. godine vladavine 1275. pne. napali Siriju i ponovo osvojili zemlju Amurru. Da bi im se oduprli Hettiti su poslali vojsku i sukobili se kod mesta Kadeša 1274. pne. Posle duže opsade Egipćani su se povukli trpeći velike gubitke. Iako su u svom opisu ovu bitku opisali kao pobedničku Egipćani su je u stvari izgubili. Hetiti su napredovali dalje prema jugu tako da je Egiptu ostao samo Kanaan. Tek 21. godine Ramzesa II, 1258. pne. uspostavljen je mir i granica između dve zemlje.

⁷³ Singer, I., *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Though the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, Atlanta, 1996.

Muršili III (Urhi Tešub) je najstariji sin Muwatalija II. Vladao je najverovatnije 7 godina, 1272-1265. pne. iako mu T. Bryce dodeljuje samo 5 godina.⁷⁴ U pismu koje je pisao Hatušili III (njegov stric) objašnjava se preuzimanje vlasti od Muršilija i 7 godina u kojima je njegov naslednik bio podređen Muršiliju. Asirci su u vreme njegove vladavine osvojili Hanigalbat (Mitanni). To je znatno oslabilo njegovo pravo vlasti nad Hetitima. Osvojio je tvrđavu Hakišu i Nerik želeći da ukloni Hatušilija kao pretnju prestolu. U svojoj Apologiji Hatušili opisuje kako je započeo rat protiv svog nećaka ne želeći da mu bude više podređen. On je skupio vojsku prvo iz Nerika i Hakiše kao i vojnike koji su bili pod utiskom njegove službe hetitskom carstvu i posebno pobedom nad Ramzesom II kod Kadeša. U savezu sa Kaskama (inače neprijateljem Hetita) Hattušili je svrgao Muršilija III. On je pobjegao u Egipat.⁷⁵ Tada je postavio Kuruntu brata ili zeta Muršilija na presto Tarhuntaše u nameri da dobije njegovu lojalnost. Nakon ugovora potpisanog sa Egiptom 21. godine Ramzesa II, 1259.pne., Muršili III je bio vraćen u Hatušu i o njemu se više ništa nije čulo.

Hatušili III (1265-1237. pne.), stric Muršilija III, bio je sledeći vladar. Posle bitke kod Kadeša 1274. pne. on se zaustavio u gradu Lawazantija u zemlji Kummanni u pokrajini Kizuwatna da oda poštovanje boginji Ištar/Šauška za koju je verovao da ga štiti od detinjstva. Tamo je sreo mladu sveštenicu Puduhepu oženio se njom i ostvario suvladarstvo koje je jedinstveno na Bliskom istoku da par vladara, muž i žena, vlada potpuno ravnopravno. U to vreme značajna je prepiska između vladara Bliskog istoka pogotovu između Egipta i Hetita gde su se vladari oslavljavali međusobno sa „Moj Brate“ i „Veliki Kralju“. Takođe je jedinstvena prepiska između Ramzesa II i kraljice Puduhepe kao i kraljice Nefertari (Ramzesove žene) i Puduhepe. Uz pisma

⁷⁴ Bryce, T., op.cit, 2005, str. 280.

⁷⁵ Bryce, T., loc.cit.

su slani i pokloni jednog vladara drugom. Hatušili III je za razliku od svog dede Šuppiliume više voleo diplomatiju nego rat tako da nije preduzimao vojne pohode u cilju proširivanja teritorije. O svojim delima Hattušili govori u svojoj „Autobiografiji“ nazvanoj takođe i „Apologija“.⁷⁶ Smatra se da je „Autobografija“ proklamacija i uspostavljanje kulta boginje Ištar od Šamuhe ukazujući na njegovog sina Tudhaliyu IV i buduće generacije kao njene sveštenike i sveštenice i oslobađanje takse za njen hram. Hatušili je smatrao da je boginja Ištar zaslužna za njegov dolazak na presto. On je takođe spojio hurijsku boginju Šauška sa kultom boginje Ištar. Slično je spojio kult boginje Arinne sa Hepat.

Hetitsko društvo je po svojoj prirodi bilo ratničko, i ako nije bilo građanskih ratova ili zavera protiv kraljeva tada su vođeni ratovi protiv spoljnog neprijatelja. Praktično je ono uvek bilo vojnički pripremljeno da bi sprečilo eventualnu agresiju neprijatelja ili pobunu neposlušnih vazala. Hattušili je kao i njegovi prethodnici vladao zemljom sa božjom pomoći pri čemu su po uverenju vladara njegovi bogovi boginja sunca Arinna, bog oluje Tešub, Mezulla i Ištar/Šauška išli sa njim u bitku. Osim ovih dužnosti u ratu on je bio i vrhovni sudija za jedno sa svojom ženom. Mnoge dužnosti je preneo na činovnike, ali uglavnom na članove njegove porodice.⁷⁷ Puduhepa (o. 1290-1210. pne) je imala veliki ideo u vlasti pogotovu zbog hronične bolesti muža. Postoje dokumenta koja govore o njenoj prepisci sa vazalima. Za to je primer prepiska sa kraljem zemlje Amurru gde se govori o brizi za njegov narod i poslatoj količini žita u vreme gladi. U drugoj prepisci pominje se uticaj na kralja Niqmaddua II iz Ugarita (Liban), vazalne zemlje Hetita da potpiše mirovni

⁷⁶ Vidi pr. 72.

⁷⁷ Bryce, T., *Life and society in the Hittite world*, London: Oxford University Press., 2002, str.100-101.

ugovor sa Egiptom.⁷⁸

Za odnose Hetita sa susedima posebno su značajni politički ugovori. Još u vreme kralja Telepinua (o. 1525-1500. pne.) bio je potpisan ugovor sa zemljom Kizuwatna koja je nekad pripadala Hetitima pa se kasnije odvojila. Da bi se obezbedio da ta zemlja ne postane hurijski saveznik Telepinu je potpisao ugovor sa njenim kraljem Išputahšuum.⁷⁹ Postoji 6 ugovora koje su potpisali Hatušili III i njegov sin Tudhaliya IV (1267-1228. pne.). Oni su pisani na akadskom jeziku, a na hetitskom u slučaju kada su potpisivani sa anadolskim partnerima. Postoji više razloga za mirovni ugovor između Hetita i Egipta zaključen 1258. pne. Ramzes II, egipatski kralj, tada je već izgubio interes za nova osvajanja u Siriji jer su mu trebale snage za očuvanje mira na zapadnoj granici prema Libiji. Konstantna pretnja je bila nova opasnost Asirija koja se proširivala prema zapadu osvojivši čak Vavilon (o. 1227. pne.). Jedan od razloga je i beg Hatušilijevoeg nećaka Muršilija u Egipat. Jedan od uslova ugovora bio je njegovo vraćanje Hetitima jer je postao opasnost po presto.⁸⁰ Ugovor je zapečaćen venčanjem između Ramzesa II sa hetitskom princezom Maathorneferure. Sličnim ugovorom 10 godina kasnije Ramzes se oženio drugom hetitskom princezom Kiluš-Hepom.⁸¹ Osim ugovora sa Egiptom značajan je i ugovor sa zemljom Amurru kojim su deca Hatušilija Nerikkali i

⁷⁸ Darga, M., „Woman in historical ages“, in Republic of Turkey's Ministry of Culture . General Directorate of Monuments and Museums, 9000 years of Anatolian Woman. Istanbul. Ministry of Culture , Department of Publications, 1994, 30 str.

⁷⁹ Bryce, T., „The Hittite Empire“, in *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, vol. 2, ed, D. T. Potts, 2 vols. Hoboken:Jon Wiley&son, 2012, 725 str.

⁸⁰ Bryce, T., „The ‘Eternal’ Treaty’ from Hittite perspective“, BMSAES 6, London, British Museum, 2006, str. 1-11.

⁸¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/puduhepa> (accessed 1.04.2015).

Gašulaviya postali supružnici u braku sa amurskom princezom i njenim ocem Bentešinom⁸². Ovim su Hetiti želeli da se obezbede od egipatskog uticaja na Amurru. Kada je u pitanju brak Tudhaliye IV on je želeo da se oženi vavilonskom princezom iz političkih razloga. On se oženio njome iako je njena svekrva Puduhepa bila protiv braka, pri čemu su pristalice vavilonske princeze nadjačale struju njene svekrve Puduhepe pa je ona čak neko vreme bila izbačena sa dvora, ali se kasnije vratila i nastavila da se meša u politiku svoga sina.⁸³

Na duži vremenski period Hetiti nisu uspeali da nametnu njihovu kulturu kao nadmoćniju u odnosu na Luvijce iz Arzawe i zemlji Kizuwatna. Oni su bili prisiljeni da prihvate zvanično ovaj dubok uticaj. Haotično stanje u njihovoj religiji i panteon od hiljadu bogova našao se kao rezultat mnogovekovnog stranog uticaja. Oni su bili blagonakloni prema drugim religijama i njihovi bogovi su kao posledica stranog uticaja bili prihvaćeni kao i hetitski.

Različite forme molitvi bile su važne kraljici Puduhepi da bi pridobila najomiljeniju grupu bogova i da bi sačuvala kralja, njegovu porodicu i zemlju Hatti. Boginja podzemlja Lelwani dobila je najviši status u vreme vladavine Hattušilija III i Puduhepe jer je kraljica njoj upućivala redovne molitve da bi izlečila muža.⁸⁴

Hetitski državni kult bio je koncentrisan u Velikom hramu u Hattuši. U vreme vladavine Hattušilija III najvažniji bogovi su bili trijada boginje sunca Arinne, boga oluje iz Hattija i njegovog sina iz Nerika i Zippalande. Kasnije u toku njihove vladavine tradicionalni bogovi su bili zamenjeni hurijskom trijadom bogova na zahtev Puduhepe. To su bili glavna hurijska boginja Šepat,

⁸² Darga, M, op. cit, 1994, str. 30.

⁸³ Bryce, T., op. cit., 2005. str. 298-299.

⁸⁴ Singer, I., *Hittite progress*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature, 2002, str. 61.

bog oluje Tešub i njihov sin Šarruma. Bez obzira na snagu i veličinu Hattuše njeni kraljevi nisu uspjeli da kompletiraju process ujedinjavanja, reorganizacije i centralizacije kompleksnog državnog kulta i religije. Posledice su bile da su razni lokalni kultovi preživeli, lokalni činovnici su ostajali na vlasti i kraljevi Hattušili III i Tudhaliya IV bili su primorani na neku vrstu zvanične integracije lokalnog i državnog praktikovanja kultura.⁸⁵ Poznato je da je kraljica Puduhepa naredila njenom pisaru Walwazitiju da sakupi tablice iz Kizuwatne koje su sadržavale hurijske svečanosti i kultno praktikovanje, koje je ona želela da implementira u hetitske svečanosti.⁸⁶ Zaključak je da su Puduhepa i njen muž bili glavni inicijatori finalne faze reorganizacije i racionalizacije. ne reforme, u sinkretizovanom huro-hetitskom panteonu i državnom kultu kao što je prikazano na zidovima svetilišta u Yazilikayi. Ova sinkretizacija može se sagledati kao smanjenje broja sličnih božanstava ali i kao odraz progresivne hurizacije hetitske kulture pod Puduhepinim uticajem. Kompletiranje procesa reorganizacije pretežno konfuznog religijskog haosa pripisuje se sinu Hattušilija III, Tudhaliyi IV. On je to uradio iz čisto političkih razloga želeći da inkorporira narod Hetita i njihove lokalne kultove u hetitski državni kult. On time nije želeo da uništi lokalne religijske tradicije.⁸⁷

Pitanje je ko je izgradio svetilište pod otvorenim nebom u Yazilikayi i koji je bio njegov cilj. Među naučnicima se smatra da je planirano u vreme njegove majke Puduhepe, a izgrađeno u vreme Tudhaliye IV. On je umro pre njegove majke, pa je svetilište pretvoreno u mesto njegovog posmrtnog kulta. kao i slavljenje svečanosti. Odaja B pokazuje deifikovanog Tudhaliyu IV koga je zagrlio bog Šarruma, zajedno sa podzemnim bogom

⁸⁵ Liverani, M., *The Ancient Near East: history, society, economy*, London. Routledge, 2014, str. 324.

⁸⁶ Haas, V., *Geschichte der Hethitischer religion*. Leiden: Brill.

⁸⁷ Bryce, T., 2002, op. cit., str. 137-138.

Nergalom u formi mača. Tako da je opšte mišljenje da su u niši bili i njegovi kremirani posmrtni ostaci.⁸⁸ Osnove monumentalne statue postoje u odaji B. Na njoj je njegov sin Šuppiluliuma II ispisao dela svoga oca.⁸⁹

Tudhaliya IV je kao kralj napravio bronzanu tablicu sa ispisanim ugovorom između njega i Kurunte iz Tarhuntaše. Smatra se da je čak jedno vreme Kurunta vladao umesto njega Hetitima (1228-1227. pne.), što označava podeljenost između dve grane vladajuće kuće. Tudhaliya je imao sukob sa Asircima u vreme Tukulti Ninurte oko 1230. pne. u bici kod Nihriye u kojoj je doživeo težak poraz. Nasledio ga je kratko sin Arnuwanda III (1209-1207. pne).⁹⁰

Poslednji vladar hetitskog carstva bio je sin Tudhaliye IV, Šuppiluliuma II (1207-1178. pne.?). koji je o. 1210. pne učestvovao u pomorskoj bici sa Kipranima (Alasiya) koju su Hetiti dobili. To je prva pomorska bitka poznata u istoriji. U sledeće dve bitke sa njima koristio je ugaritske brodove što govori o savezu ove dve države. Podaci o njemu poznati su iz dva hijeroglifska luvijska zapisa. Prvi govori o njegovoj bici sa bivšim vazalom Tarhuntašom. Drugi govori o bitki sa Alasiyom (Kiprom). Drugi zapis pronađen je u severnom uglu istočnog Jezerceta (Jezerce 1) u tkz. Odaji 2. Ona je služila kao rezervoar vode Hetitima. Ovaj poslednji zapis govori o sukobu sa Tarhuntašom čija se vladajuća grana odvojila od Hetita i uništavanju tog grada. Nadiruća opasnost bili su tkz. Narodi s Mora, bande pljačkaša koje su dolazile verovatno sa Balkana i okružnih zemalja zbog produžene suše, zemljotresa, propasti

⁸⁸ Bachvarova, M R., *From Hittite to Homer: the Anatolian background of Ancient Greek Epic*, Cambridge: Cambridge University Press., 2016, str. 152.

⁸⁹ Seeher, J., *Gods carved in stone. The Hittite rock sanctuary of Yazilikaya*, Istanbul: Ege Yayinlari., 2011, str. 170-171.

⁹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Tud%E1%B8%ABaliya_IV (accessed 21.01.2018).

mreže trgovačkih puteva.⁹¹

Postoje razne teorije o propasti hetitskog carstva. Najnovija je da su osvajači Hattuše glavnog grada, zatekli potpuno prazan grad i palate bez ikakvih dokumenata i stvari od značaja. Sve zgrade su očišćene i zatim spaljene, pre nogo su ih stanovnici napustili.⁹² Nije poznato gde su stanovnici otišli, ali znamo da su kasnijom državom Karkemiš vladali tkz. Veliki Kraljevi, potomci kralja Šuppiliume I i Zemaljske Vojvode Melida (Malatiya). To su bile Neo-hetitske države u Maloj Aziji i Siriji. Ostale države bile su Tabal, Kammanu, Hilakku, Quwe, Gurgum i Kumuh. One su opstale od oko 1180. pne. do kraja 8. v. pne. kada ih je osvojila Asirija (Sargon II 717 . pne. u bici kod Karkemiša).

Hetitska uprava

U ranijim vremenima Starog i Srednjeg kraljevstva vladari su imali veliku moć u svojim rukama pri čemu je kralj imao kontrolu nad svi aspektima života. Kasnije pri prelasku iz Starog u Novo kraljevstvo hetitska monarhija je promenjena u vrstu ustavne monarhije.

Pošto kralj nije bio jedini autoritet imao je plemstvo kome je delegirao dužnosti i ova skupina se zvala *Panku* ili "Skupština", i delovala je uglavnom u pitanju pravnih stvari. Dok je većina članova odgovarala kralju neki naučnici misle da drugi članovi Pankua nisu. Iako su oni trebalo da budu vrsta sudskog veća, oni su često delovali suprotno kralju u izboru novog kralja između njegovih sinova, jer nije postojala jasna linija sukcesije. Ovo je dovelo do velikog problema jer su mnogi kraljevi ubijani dok kralj Telepinu nije doneo zakon o nasleđivanju o. 1500.pne. Kraljice su za razliku od ostalih žena u društvu imale mnogo

⁹¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Suppiluliuma_II (accessed 21.01.2018).

⁹² Bryce, T., 2012, op.cit, str. 738.

veća prava jer su učestvovala u vladanju carstvom zajedno sa muževima.

Pored *Pankua* kralj je predsedavao i mnogim gradovima koji su imali svog vladara kojeg su prijavili kralju. Osvojeni gradovi bili bi poluautonomne gradske države. Vladar je bio vazal ili podređeni vlasnik zemljišta i davao danak kralju u zamenu za zaštitu svoje države i pomagao u rukovođenju svoje porodice.

Odnosi Hetita i Mikenaca u kasnom bronzanom dobu

Osnovna pretpostavka koja je široko prihvaćena je da su Ahejci ili Mikenci Ahhiyawe iz hetitskih tekstova. Ako to uzmemo u obzir tada možemo sagledati istoriju hetitsko-mikenskih odnosa od 15. do 13. v.pne. Možemo utvrditi istoriju mesta kao Milawanda (Milet) ili Wiluša (Troja ili Ilion). Od svih tekstova u kojima se pominju Ahhiyawe najstariji je proročki izveštaj (CTH 571.2), fragmentaran tekst u kome se pominje vladar Ahhiye koji je skoro sigurno Attarissiya iz „Maduwata optužnice“ gde se jedino pominje u tom obliku kao kralj Ahhiye (u svim ostali je vladar Ahhiyawe). Ovaj tekst datiran je u vreme Tudhaliye I/II krajem 15. i početkom 14 v.pne. Od ukupno 30 tekstova u kojima se pominju Ahejci 6 je datirano u 14. v. pne., 13 u tačno određeno razdoblje po imenu vladara u 13. v.pne., 9 u 13 v.pne., ali ne znamo u koje vreme i 1 tekst u 8. v.pne.⁹³ Arheološko datiranje pojedinih predmeta pronađenih duž Egeja i na ostrvima je približno i uglavnom u periodu MM I-II do LH IIIC (o. 2000-1150. pne.) i uključuje cilindrične pečate, otiske pečata, bule, statue sfingi, srebrni riton u obliku jelena i srebrnu statu „boga koji udara“. Postoje takođe predmeti mikenske kulture u Anadoliji duž obale, kao što su zatvorene posude poput stremenastih vaza u kojima se prenosila tečnost. Pronađene sui

⁹³ Beckman G., Bryce T., Cline E. H., *Writings from the Ancient World. The Ahhiyawa Texts*, Atlanta, 2011.

neke grobnice i kuće u mikenskom stilu. To ne znači da nikakve trgovine nije bilo već je u pitanju bila potrošna roba.⁹⁴ Zato se na rekonstrukciju odnosa Ahejaca i Hetita moramo osloniti na pisma.

Kao što smo ranije naveli u Analima Tudhaliye I/II pominje se ustanak konfederacije zemlje Assuwa krajem 15. i početkom 14. v. pne. To je bila konfederacija od 22 zemlje koje su se odmetnule od Hetita, pri čemu je hetitski vladar ugušio ustanak. Kao pobunjene zemlje u spisku se nalaze i Taruisa i Wilusiya (Wiluša) što su bile oblast Troada i grad Troja. O Troji smo pisali u ranijem broju Matice crnogorske, tako da ćemo je ovde samo spomenuti.⁹⁵ Mikenska upletenost u taj rat vidi se na maču iz bronzanog doba mikenske proizvodnje na kome stoji akadski natpis: „Nakon što je veliki kralj Tudhaliya razorio asuvansku zemlju, posvetio je ove mačeve Bogu Oluje, svom gospodaru“.⁹⁶ Osim ovog argumenta postoji i kasnije pismo koje je hetitski prevod pisma kralja Ahhiyawe kralju, verovatno Muwataliju II, početkom 13. v.pne. Pismo se tiče vlasništva nad grupom ostrva ispred egejske obale Anadolije koja su pripadala kralju Ahhiyawe, ali su ih u međuvremenu preuzeli Hetiti. U najstarijem hetitskom tekstu o Ahhiyawu (CTH 571.2) vladar Ahhiye se pominje kao neprijatelj kralja Hetita. Sledeći značajan tekst je „Maduwatina optužnica“ (CTH 147) koji se datira u rani 14 v. pne. u vladavinu Arnuwande I, a pominje događaje još iz vremena njegovog oca Tudhaliye I/II. U dokumentu se govori kako je Attarissiya napao Madduwatu dva puta, a spasao ga je Tudhaliya. Verovatno je mikenski kralj zajedno sa Madduwattom napao na Alasiyu(Kipar) sa pomorskom silom i bojnim kolima. Kasnije su se posvađali pa je mikenski vladar

⁹⁴ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 268.

⁹⁵ Banjević, B., „Trojanski rat u grčkom mitu i hetitskim izvorima“, *Matica*, 21, 2005., str. 444-460.

⁹⁶ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 269.

opet napao Madduwatu, a spasao ga je Tudhaliya.⁹⁷ Sledeća dva teksta koja govore o kontaktu Mikenaca i Hetita međusobno su povezani. To su Desetogodišnji anali i Prošireni anali Muršilija II. Događaji koji se pominju odnose se na godine od 1322-1312. pne. Pominjanje Ahhiyawa je u kontekstu perioda kada je Muršili gušio ustanke u zapadnoj Anadoliji i pokorio kraljevstvo Arzawa. Jedno od pobunjenih područja bila je zemlja Milawanda kasniji Milet.⁹⁸ Prema Proširenim analima Millawanda je prešla na stranu Ahhiyawe pa je Muršili poslao zapovednike Gullu i Malazitija kako bi vratili grad.⁹⁹ To im je pošlo za rukom, ali je grad posle nekoliko desetina godina opet prešao u ruke Ahhiyawe. Takođe saznajemo da je kralj Arzawe Uhhaziti sklopio savez sa Ahhiyawom. Nakon pobede Muršilija Uhhaziti je pobeo na ostrva koja su bila pod mikenskom zaštitom. Tamo je i umro, a njegovog sina Piyama-Kuruntu je mikenski kralj na kraju izručio Hetitima jer je shvatio da je bolje da bude u prijateljskim odnosima sa njima.¹⁰⁰ Očigledno su i otoci bili pod vlašću Ahhiyawe. Time je Milawanda samo učvrstila svoj položaj koji je imala pod vlašću Mikenaca. Iz perioda LHIIIA1 (rani 14. v.pne.) nađena je keramika u Miletu, Efezu, Liman Tepeu, Panaztepeu, Torbaliju i Troji. Iskopavanja u Efezu (Apasa) su našla ostatke fortifikacijskog zida vrlo sličnog zidu citadele Troje VI iz čega zaključujemo da je on bio značajno središte.¹⁰¹ Na osnovu nekoliko fragmentarnih teksto-

⁹⁷ Simpson, R. H. „The Dodecanese and the Ahhiyawa Question“, *The Annual of the British School at Athens* 98, 2003, str. 221.

⁹⁸ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 271.

⁹⁹ Simpson, R. H., op.cit., str. 218.

¹⁰⁰ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 272.

¹⁰¹ Niemeier, W.-D. „Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor“ u R. Laffineur (ed.), *Polemos: le context Guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14 – 17 avril 1998*, *Aegaeum* 19, 1999, str. 142.

va može se zaključiti da su u vreme Muršilija II odnosi između Hetita i Ahhiyawe bili dobri i vladari su se oslovljavali sa “mi, braća”. U period LHIIIA2 i LHIIIA2-B1 (sr. 14.-poč. 13. v.pne.) arheološki nalazi govore da je trgovina cvetala. Postojala su na većini egejskih ostrva mikenska naselja. Keramika je nađena duž obale zapadne Anadolije u mestima kao što su Akbuk, Cerkes, Sultaniye, Klazomena, Kuşadasi, Liman Tepe, Smirna i Troja. Milet je uništen požarom krajem LHIIA2, što odgovara trećoj godini Muršilija, oko 1319. pne., nakon čega su Hetiti navodno obnovili unuštenu fortifikaciju grada. Ovo ne treba uzeti doslovno jer su Ahhiyawe uskoro preuzele grad pa je moguće da su oni izgradili odbrambeni zid.¹⁰²

Pismo Manapa-Tarhunte kralja zemle Sekha-reke verovatno Muwataliju II (CTH 191) pisano je oko prve polovine 13. v.pne. ne pominje direktno Ahhiyawu, ali se žali na aktivnosti odmetnika Piyamaradua, koji je pokorio Seha reku i naterao ga da prizna njegovog zeta Atpu kao svog nadređenog. Atpa je bio vladar Milawande koja je bila pod vlašću Ahhiyawe. To znači da je Piyamaradu delovao u korist Ahhiyawe da bi potkopao hetitsku vlast u zapadnoj Anadoliji.¹⁰³

Piyamaradu se ponovo spominje u tekstu pisma CTH 181 kojeg je hetitski kralj (verovatno Hattušili III) poslao kralju Ahhiyawe oko. 1250. pne., a sastoji se od poslednje 3 tablice koje su činile pismo. Ono je poznato pod imenom „Tawagalawa pismo“, a važno je jer se hetitski kralj obraća ahijavanskom sa „Veliki kralj“ ili „brat“. Tawagalawa je brat ahijavanskog kralja koji se nalazio u zapadnoj Anadoliji sa namerom da okupi i otpremi u Ahhiyawu pobunjenike protiv Hetita. Neki ovo ime dovode u vezu sa mitskim Eteoklom što je u stvari izvedeno od mikenske reči *e-te-wo-ke-le-we*.¹⁰⁴ Jedan od njih je bio i

¹⁰² Simpson, R. H., op.cit, str. 220.

¹⁰³ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 274.

¹⁰⁴ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 120.

Piyamaradu koji je pljačkao hetitske vazalne zemlje. U to vreme su odnosi između Ahhiyawe i Hetita prilično zahladili jer su Ahijavanci podržavali pljačku hetitske teritorije. U pismu se pominje i raniji sukob Hetita i Ahhiyawe u vezi sa Wilušom (Troja), ali se ne zna da li je on bio vojni ili diplomatski. Prema vremenu datiranja pisma Tawagalawas je živio malo pre Trojanskog rata. To je pokrenulo diskusiju u vezi Trojanskog rata (najranije oko 1275. pne.) kako se tumači prema nekim autorima.¹⁰⁵ Međutim Oliver Gurney u članku „The authorship of the Tawagalawas Letter“ (Silva Anatolica, 2002, 133-41) tvrdi da pismo pripada starijem bratu Muwatalliju II (1295-1272 pne.). Time bi se Trojanski rat pomerio barem još 10 godina unazad. Prema „Odiseji“ u vreme povratka Odiseja u domovinu Itaku bilo je jedno pomračenje Sunca. Ako je pismo pisao Hatušili tada je to bilo pomračenje 27. 09. 1261. pne. i to bi bilo pred kraj Trojanskog rata pod pretpostavkom da su lutanja Odiseja trajala najviše godinu dana. Ako je pismo pisao Muwatalli II tada je bilo pomračenje 14.04.1281. pne. kada je takođe moglo da dođe do Trojanskog rata. U drugom izdanju svoje knjige „In Search of the Trojan War“, M. Wood predlaže period pre 1272. pne. za Trojanski rat.¹⁰⁶ Mi smo u ranijem radu predložili 1218-1209. pne. za period Trojanskog rata,¹⁰⁷ ali ta godina sada ne izgleda realna i pozivala se na jedno pomračenje i datum iz Parske hronike koji je po svemu sudeći mitološki. Do 1220. Pne. Mikena je izgubila status velike sile jer se ime ahejskog vladara više ne pominje među velikim kraljevima. Hetitska vojska je još uvek bila dovoljno jaka da brani svoje vazale, tako da je lako mogla da odbrani Troju od Ahejaca (Grka).

¹⁰⁵ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 101 i dalje.

¹⁰⁶ Wood, M., *In Search of the Trojan War*, BBC Books, London (updated ed.), 2005, str. 303-306.

¹⁰⁷ Banjević, B., „Trojanski rat u grčkom mitu i hetitskim izvorima“, *Matica*, 21, 2005., str. 465-468.

Poslednji tekst koji se može smestiti u vladavinu Hattušilija III predstavlja „granični popis“ (CTH 214.16) koji je datiran u drugu polovinu 13. v. pne. Fragmentaran tekst sadrži popis zemalja pri čemu se pominju zemlje Ahhiyawe, Tarhuntasse i Mire i granica u zapadnoj i južnoj Anadoliji što ukazuje na to da Ahhiyawe još uvek drže vlast nad delom zapadne Anadolije, ali nema indikacija o hetitsko-mikenskim odnosima.¹⁰⁸

U odlomku pisma kralja Hattušilija III (ili Tudhaliye IV) (CTH 214.12C) u vezi Urhi-Tešuba, kralj Ahhiyawe se pominje uzgredno kao jedan od kraljeva koji nisu podržali nastojanja Urhi-Tešuba da se vrati na presto.¹⁰⁹ U Kraljevskom ediktu (CTH 211.4), s kraja 13. v. pne. u vreme Tudhaliye IV nabrajaju se prekršaji zemlje Sekha reke, između ostalog pobuna pod vođstvom Tarhuna-radua čije je aktivnosti podsticao kralj Ahhiyawe. Tudhaliya IV je ugušio ustanak i osvojio Milawandu (Milet) čime je uklonio jednu od najznačajnijih zemalja Ahhiyawe. Tekst poznat pod nazivom “Millawata pismo” (CTH 182) pisao je hetitski kralj, verovatno Tudhaliya IV kralju Mire Tarkasnawi. Pismo nas obaveštava da Millawata ne pripada više Ahhiyawi, ali se ne govori kada je došlo do osvajanja. U tekstu se dalje navodi da je Walma, kralj Wiluše (Troje), ponovo postavljen na presto pošto je bio svrgnut u nekoj građanskoj buni. Piyamaradu iz ranijih pisama je i dalje živ i aktivan.¹¹⁰

Poslednji pokazatelj za nestanak mikenskog uticaja u zapadnoj Anadoliji vidi se u sporazumu (CTH 105) između Tudhaliye IV i njegovog šuraka Šaušgamuwe, vazalskog vladara zemlje Amurru u severnoj Siriji.¹¹¹ Ahhiyawa se u tekstu pominje dva puta, jednom u kontekstu embarga protiv Asirije i odnosi se ne samo na robu već i na mikenske plaćenike koji su se iskrcali sa

¹⁰⁸ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 174-175.

¹⁰⁹ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 164.

¹¹⁰ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 278.

¹¹¹ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 279.

mikenskih brodova u nameri da odu u Asiriju kao pojačanje u vreme rata sa Hetitima. Druga referenca na Ahhiyawu odnosi se na popis velikih kraljeva koje je Tudhaliya smatrao sebi ravnima u koji je Ahhiyawa prvo uvrštena pa naknadno izbrisana. Tada se smatra da Ahhiyawa više nije imala status velike sile i nije uspela da održi vlast nad zapadnom Anadolijom pa je i Milawata(Milet) bio prepušten sam sebi. Tu su kasnije došli grčki doseljenici nakon velikih napada krajem kasnog bronzanog doba (poč.12 v.pne.). Poslednji tekstovi iz ovog doba su dva pisma koje je poslao jedan kralj Šupiluliuma II, a drugo činovnik Penti-Šarruma hetitski činovnik. Ona su poslata kralju Ugarita Ammurapiju krajem 13. v.pne.¹¹² Oba pisma pominju ljude iz Ahhiyawe na akadskom jeziku, u zemlji Lukka u jugozapadnoj Anadoliji. Oni su verovatno bili pljačkaši pre nego predstavnici kralja Ahhiyawe. Verovatno tada kraljevstvo Ahhiyawe više ne postoji. Zato bi se drugi pad Troje možda mogao staviti u neki kasniji period (oko. 1180. pne), kada je došlo do opšteg pada mikenske i hetitske civilizacije. Iz svega zaključujemo da su odnosi Hetita i Mikenjana bili promenljivi, od neprijateljskih krajem 15. v. pne. do uspona tokom 14. v.pne. pa opet pogoršanja u 13. v.pne. Do 1220. pne. Ahhiyawa više nije predstavljala veliku silu, pa se retko pominje u hetitskim pismima.

Hronologija Hetita

Postoji izvestan broj problema u utvrđivanju hronologije Hetita.

1. Ne postoje klasične kraljevske liste kao u Egiptu, Asiriji i Vavilonu. Ono što se pogrešno naziva kraljevskim listama su u stvari liste ponuda tj. žrtvene ponude mrtvim kraljevima i

¹¹² Beckman G. *et al*, op.cit., str. 253.

članovima njihovih porodica za vreme religijskih svečanosti. Informacije iz tih ponuda su nepouzidane jer postoji 7 različitih verzija u kojima imena nisu u istom hronološkom redu. Liste se završavaju sa vladavinom Muwatalija II koji je umro oko 1272.pne. bez spiska poslednjih kraljeva u zadnjih 100 godina.¹¹³

2. Tako su naučnici pravili liste na osnovu tablica i prikaza na pečatima. Postoje vredne genealoške informacije koje daju podatke o nekoliko generacija jednog kralja tako da možemo za većinu utvrditi redosled. Postoji i problem koliko je kraljeva nosilo isto ime. Da li su bila 3 Tudhaliye ili 4, da li je bilo 2 Hantilija, Zidante i Huziye ili 1. Problem je i redosled ove poslednje trojice u periodu Srednjeg kraljevstva (1500-1400. pne.).¹¹⁴

3. Dužine vladavina su takođe problem. Mi nemamo sačuvane kompletne anale kraljeva, a čak se u njima retko pominju godine vladavine obično sa frazom “sledeće godine desio se događaj taj i taj”. Poznati su Anali Hatušilija I, Anali Tudhaliye I/II i Anali Mursilija II (dve verzije). Zato se koristimo uporednim vladavinama sa vavilonskim, asirskim i egipatskim vladarima. Prvi takav događaj je pad Vavilona koji je bio u rasponu 1651 do 1499 pne. On je određen posmatranjem Venere koja su zabeležena u Ammizaduginim tablicama. Prethodno je taj događaj trebalo da se ponavlja svakih 64 godine pa su tako nastale 3 hronologije: Duga 1651. pne, Srednja 1595. pne. i Kratka 1531. pne. Sada je Gurzadyan pronašao da taj događaj nije pouzdan na svake 64 godine već da je njegova učestanost na svakih 8 godina. Tako imamo veći broj mogućih kombinacija. Zato smo mi uzeli drugi kriterijum, a to su pomenuti omeni u tablicama

¹¹³ Bryce, T., 2005, op.cit. str. 376.

¹¹⁴ Bryce, T., loc.cit.

Enuma Anu Enlil (EAE) gde su zabeležena dva uzastopna pomračenja Sunca i Meseca u 11 mesecu vavilonskog lunarnog kalendara, 15.02.1547 pne. i 31.01.1547. pne., kada je pao Vavilon.¹¹⁵ Iako su ova pomračenja uzeta kao predviđanja mogućnost njihovog slučajnog pogotka je izuzetno mala pa se može uzeti da su to stvarni događaji. Mi znamo da je Vavilon osvojio Muršili I, sin Hatušilija I, koji je uskoro ubijen pošto se vratio u Hattušu. Mi smo u tekstu do sada koristili usvojene datume Srednje hronologije¹¹⁶, ali su sa velikom verovatnoćom dati i datumi Nove kratke hronologije na kraju teksta.

4. Da bi utvrdili vladavine Novog kraljevstva moramo se osloniti na uporedne datume vladavina egipatskih kraljeva. Egipatska hronologija takođe predstavlja problem. Datiranje 18. dinastije zasniva se na mesečevim datumima iz vladavine Tutmesa III i Ramzesa II. Za Tutmesa III postoje mogućnosti: 1504. pne, 1479.pne. i 1465. pne. za početak vladavine, a za Ramzesa II, 1304, 1290, 1279 i 1276. pne. za početak vladavine. Razmak vladavina može ići u rasponu od 175 do 225 godina. Najprihvaćenija je hronologija 1479. pne. za Tutmesa III i 1279. pne. za Ramzesa II.¹¹⁷

5. Mi ćemo uzeti u obzir pomračenje Sunca koje je opisano u pohodu Muršilija II na kraljevstvo Azzi-Hayasu u 10 godini vladavine. U obzir dolaze dva pomračenja 13.04.1308. pne. i 24.06.1312.pne. Prvo pomračenje je bilo rano ujutru i samo delimično iznad Anadolije i Sirije, a drugo je bilo oko 11 časova i bilo je totalno, tako da ćemo njega uzeti u obzir. Time bi vladavina Muršilija II počela 1322/21. pne. što odgovara smrti

¹¹⁵ Banjević, B., „Stara pomračenja i hronologija Bliskog istoka“, *Matica*, 25/26, 2006, str. 407-38.

¹¹⁶ Bryce, T., op. cit., str. 378.

¹¹⁷ Bryce, T. op.cit., 379.

Tutankamona čija udovica Dakhamunzu (na hetitskom) je poslala pismo Šupiluliumi I, ocu Muršiliya II, da joj pošalje sina Zananzu za muža. Taj događaj se obično datira oko 1323.pne, ali postoje i druga mišljenja.

6. Važan podatak koji možemo izvući iz hetitskih tekstova je i njihovo datiranje u tačan vremenski period. Postoje dva vladara Tudhaliya i sin Arnuwanda koji su vladali u razmaku od 200 godina. Da li događaji pripadaju prvom ili drugom paru vladara odlučuje studija događaja koji se opisuju u Analima ili pismima tj. hetitska paleografija. Promene u stilu pisanja zavise od idiosinkratične karakteristike pojedinih pisara. Tako da neke događaje i ličnosti kao „Optužnica Maduwate“ ili Mitu od Pahhuwe i „Anale Tudhaliye“ možemo datirati oko 150 godina ranije (o. 1400. pne.). U Analima se pominje kraljevstvo Hurita koje u 1250. pne. nije više postojalo jer ga je osvojio Šupiluliuma I oko 1322. pne.¹¹⁸

7. Za hronologiju je od velike važnosti i prepiska koju su hetitski vladari imali sa okolnim kraljevstvima. Paralelne vladavine se mogu videti u sledećoj tablici:

¹¹⁸ Bryce, T. op.cit., 380.

Hati	Asirija	Babilon	Egipat
Šupiluliuma I			Dakhamunzu udovica Ahnatona, Tutankamona (1332, ,322)
Muwatali			Ramzes II (1274)
Hatušili III		Kadašman Turgu Kadašman Enlil	Ramzes II (1259/8, 1246/5)
Tudhaliya	Šalmaneser I (1263/1234) Tukulti Ninurta I (o. 1230)		
Kraljevi Hetita			
Ime vladara	Srednja hronologija	Nova kratka hronologija	Srodstvo
Labarna	-1650	-1602	sin Huzziye
Hattusili I	1650-1620	1602-1572	(unuk ili bratanac)
Mursili I	1620-1590	1572-1542	(unuk, usvojeni sin)
Hantili I	1590-1560	1542-1522	(sestrin muž)
Zidanta I	1560-1525	1522-1500	(ćerkin muž)
Ammuna			(sin)
Huzziya			(brat žene Ammune)
Telepinu	1525-1500	1500-1480	(sestrin muž)

Hati	Asirija	Babilon	Egipat
Alluwamna	1500-1400	1480-1400	(ćerkin muž)
Tahurwaili			?
Hantili II			(?sin Alluwamne)
Zidanta II			(?sin)
Huzziya II			(?sin)
Muwatali I			zapovednik garde
Tudhaliya I/II	1400-1360		(sin Kantuzilija, unuk Huzziye II?)
Arnuwanda I			(ćerkin muž, usvojeni sin)
Hattusili II			(?sin)
Tudhaliya III	1360-1350		(sin A. I)
Suppiluliuma I	1350-1322		(sin)
Arnuwanda II	1322-1321		(sin)
Mursili II	1321-1295		(brat)
Muwatali II	1295-1272		(sin)
Urhi-Tesub	1272-1267/5		(sin)
Hattusili III	1267/5-1237		(ujak)
Tudhaliya IV	1237-1228		(sin)
Kurunta	1228-1227		sin Muwatalija II

Tudhaliya IV	1227-1209		rođak
Arnuwanda III	1209-1207		(sin)
Suppiluliuma II	1207-1200 (1178)		(brat)

Godine Srednje hronologije date su prema T. Bryce (History of the Hittites, 2005), sa ispravkom kod Hattusilija III koji je prema svom kazivanju vladao nakon 7 godina vladavine nećaka Urhi-Tešuba. Nova Kratka hronologija uzima za pad Vavilona 1547. pne. Imena su takođe data prema Bryce, s tim što se u ranijem tekstu slovo „s“ zamenjuje sa „š“ što je češće u literaturi i bliže samom izgovoru. Vladavine Tudhaliye I/II i Tudhaliye III uključuju period koregencije njihovih sinova.

Brojanje generacija možemo početi od 1590. (1542. pne) kada je na vlast došao Hantili. Kako je Muršili ubijen to možemo generacije početi od Hantiliya I. Zidanta I pripada II generaciji, Ammuna njegov sin III generaciji. Huzziya I, Telepinu i Tahurwaili koji je bio uzurpator IV generaciji. Alluwamna V generaciji, Hantili VI generaciji, Zidanta VII generaciji, Huzziya II i Muwatali VIII generaciji, Tudhaliya I/II je X generacija, Arnuwanda I je XI generacija, Tudhaliya III j XII generacija i Tudhaliya mlađi sa bratom Šupiluliumom I je XIII generacija.

Ako uzmemo da je Hantili zavladao ubrzo posle pada Vavilona 1590. pne ili 1542. pne., Šupiluliuma I umro 1322. pne. između njih ima 12 ili 13 generacija. U prvom slučaju za 12 generacija, za Srednju hronologiju prosek je za 268 godina 22.3 godine po generaciji, a za Našu Kratku hronologiju za 220 godina prosek je 18.3 godine po generaciji. Za 13 gen-

eracija u prvom slučaju prosek je 20.6, a u drugom 16.9 godina. Iz toga se ne može pouzdano utvrditi koja hronologija je tačnija. Od 1400. pne. obe hronologije su identične. Za oznake hetitskih tekstova koristili smo skraćenicu CTH= E. Laroche, *Catalogue des textes hittites* (2 ed.), Paris, 1971; KUB=Keilschrifturkunden aus Boghazkoi, Berlin, 1921.